

ՆԻՒԹԵՐ ԿՈՍՏԱՆ ՉԱՐԵԱՆԻ ՆԱԻՐ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅՎԷՊԻ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԻՈՍԵԱՆ

Ի դարու հայ գրականության պատմության ամենն աղմկայարոյց գրուագներէն մէկը կապուած է Կոստան Չարեանի *Նաւր Լերան Վրայ* վէպի երեւանեան հրատարակութեան¹: Պոստրնի 1943ի առաջին տպագրութեան հետ ունեցած գաղափարական նշանակալից տարրերութիւններուն հետեւանքով, Երեւանի 1963ի հրատարակութիւնը գալթակողութեան քար դարձաւ: Կատարուած փոփոխութիւններն ու մկրատումները իրարանցումի այլք մը բարձրացուցին Պաղ Պատերազմի մթնոլորտին մէջ, Սփիւռքի քաղաքական ուժերու արդէն շիկացած առճակատումին հերթական էջ մը աւելցնելով:

Կամաւոր էր վէպին փոխակերպումը: Գաղափարախօսական հակառակ դիրքերէ հրատարակուած նոյն գործը կարելի էր ընդունելի նկատել: Հեղինակին գիտակցութեամբ թէ ոչ, նման աշխատանք բարոյապէս թոյլատրելի էր: Այս եւ նման հակընդդէմ հարցադրումներով բազմաթիւ յօդուածներ լոյս տեսան 1963-1964ի սփիւռքեան թէ հայրենական մամուլին մէջ, որոնց շարքին նաեւ Պօղոս Մնայեանի զոյգ տպագրութիւնները բաղդատող ու վիճարկումի ենթարկող հատորը՝ *Աւագախրած Նաւր*, ու վերջինիս տպաւորութեան տակ գրուած Եղուարդ Պոյաճեանի 2 *Նամակ*²:

Նաւր Լերան Վրայ երեւանեան հրատարակութիւնը նախապատմութիւն մը ունի: Արդարեւ, երբ Յուլիս 1960ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա եւ Կոստան Չարեան կը հանդիպէին Քալիֆօրնիոյ մէջ, Վեհափառ Հայրապետը վերջինիս հրաւէր կ'ուղղէր Հայաստան այցելելու: Նոյն օրը գրագէտը իր գաւկին՝ Իտալիա բնակող ճարտարապետ Արմէն Չարեանին (1914-1994) նամակ մը կը գրէր, շեշտելով՝

«Անջապէս եկանք այս համաձայնութեան: Նոյնմբերին պիտի դրկեմ Կաթողիկոսին Դիցացներգութիւններիս Գիլքը, որ պիտի բնութի, ապա գարնան պիտի զնամ Հայաստան եւ այնտեղ կապերս վերահաստատեմ մերոնց հետ: Ասի նաեւ, որ եթէ «Նաւս» վերահրատարակեն (այստեղ սպառած է) այն ժամանակ պիտի աշխատեմ գրել երկրորդ հատորը, նուիրելով Հայաստանի շինարարութեան: Տեսնենք ինչ պիտի լինի»³:

Յստակ է, ուրեմն, որ Չարեան արդէն ի մտի ունէր *Նաւր Լերան Վրայ* վերահրատարակութիւնը՝ հնարաւոր շարունակութեան մը խոստումով, որ մնաց միայն բաղձանք:

1961ի գարնան, Չարեան կը ձեռնարկէր վերադարձին: «Կալիֆօրնիայից մեկնեցի ապրանքատար նաւով եւ Պանամայի ջրանցքի ճանապարհով հասայ Իտալիա, ուր եւ ստացայ ձեր շատ սիրելի նամակը: Վաղը մեկնում եմ

Չվիցարիա, ուր կինս պիտի թողնեմ, վագեմ Հոռն եւ այնտեղից մեկնեմ մի ամիսով ՀԱՅԱՍՏԱՆ», Մայիս 24ին Ճենովայէն կը գրէր Սիմոն Սիմոնեանին՝ Պէյրուսի⁴։

Արդարեւ, Չարեան եւ իր ազջիկը՝ քանդակագործուհի Նուարդ Չարեանը (1917-2005) Յունիս 15ին Ճենովայէն մեկնելով⁵, Երեւան կը ժամանէին Յուլիս 8ին։ Տասր օր ետք, Հրաչեայ Գրիգորեան հիւր գրազէտին հետ հարցազրոյց մը կը վարէր Երեւանի ռատիօկայանէն⁶, որ Յուլիս 19ին ամբողջութեամբ լոյս տեսաւ Սովետական Հայաստան օրաթերթին մէջ, առանց ստորագրութեան։ Չարեան կը նշէր, թէ «պէտք է այդ հայկականութեան երիտասարդ եւ կարող մասը համախմբուի նոր մեր Աթէնքի Երեսանի շուրջը, ներշնչուի նրանով, իր նպաստը բերի եւ վերագտնի իր հայ ապրելու կամքը եւ թափը։ Արտասահմանի հայ երիտասարդութիւնը շուարած է, բարոյալքուած եւ փոշիացման վտանգին ենթարկուած։ Պէտք է, անհրաժեշտ է, կարելու է նրան կապել Մայր Հայրենիքին, նրան ծանօթացնելով մեր մշակութային արժէքների հետ եւ նաեւ այն հսկայական կարելիութիւնների հետ, որ բացուած են նրանց առաջ»⁷։ 1955ին կարօ Փօլատեանի հետ կատարուած, բայց 1960ին Յուսարբրի լոյս ընծայած գրոյցին մէջ, Չարեան արդէն ընդգծած էր նմանօրինակ միտք մը՝ աւելի սուր հարցադրումով․-

«Ափխոքը --այդ բառը չեմ սիրում-- մեծ դեր կարող է կատարել, եթէ ազատագրուի այն նախապաշարումից, որ իբր թէ իր դերն է ամէն ինչ որ Սովետական Հայաստանին է վերաբերում պէտք է քննադատի, բացասական աչքով նայի։ Հայաստանը կատարում է իր պատմական դերը, որ շատ կողմերով կիանալի, բախտորոշ, վճռական է եւ արտասահմանը պէտք է լինի նրա լրացուցիչը։ Չուտ մշակութային տեսակետից։ Եթէ արտասահմանը չստեղծի եւ իրեն չզգայ հայութեան ամբողջական մաս՝ նա կը փոշիանայ»⁸։

Լուսինայն, առանց ստոյգ (թէ եւ կռահելի) հասցէի այս քննադատութիւնը երեւանեան հարցազրոյցին մէջ կը դառնար որոշակի, երբ Չարեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին կը յայտնէր այն կարծիքը, թէ «այժմ ան դեկավարուած է հին վաճառականների եւ կեղծ մտաւորականների կողմից», եւ կուսակցութեան կը յորդորէր, որ «ոյադրի օտարին ծառայելուց իր հակասովետական գործունէութեամբ, դադրի իր երիտասարդութիւնը առաջնորդելուց հայրենիքի դէմ եւ դառնայ մշակութային կազմակերպութիւն՝ իր ներշնչումը ստանալով Մայր Հայրենիքից»⁹։

Սոյն խօսքերը հարցազրոյցը վերածեցին գայթակղութեան քարի, որուն շուրջ Սփիւռքի հակամարտ ուժերը իրենց հերթական բանակուիւր բեմադրելու ձեռնարկեցին։ Որքան որ խորհրդային ընթացիկ դարձուածարանութեան բոլոր ունենային, անոնք բոլորովին հակառակ չէին գրազէտին այդ տարիներու մտածողութեան¹⁰։ 23 Հոկտեմբերին Ճենովայէն Չուարթնոց ամսաթերթի խմբագիր Հրանդ Բալուեանին գրած նամակով, Չարեան կը նշէր․-

«Լսում եմ որ դեպի Հայաստան արած ճամբորդութեանս ժամանակ եւ յետոյ, չարամիտ ու շահագրգռուած մարդիկ ամէն տեսակ անճիշդ լուրեր են

տարածում իմ մասին: Արդ, պարտք են համարում յայտարարելու, որ Հայաստանում յայտնած իմ կարծիքները ուսուցիչին կամ թերթերին, մնում են միանգամայն վատերական. եւ եթէ այսօր նորից պէտք լինէր կրկնելու՝ մի բառ պիտի չփոխէի»¹¹:

Հայաստան իր երկամսեայ կեցութեան առաջին օրերուն, Ջարեան Նաւր հրատարակելու գործին ձեռնարկած էր: Նախապէս անգրադարձած ըլլալով երեւանեան տպագրութեան մանրամասնութիւններուն¹², հրատարակուող նորայայտ փաստաթուղթերը թոյլ կու տան աւելի եւս լուսարանել եւ գէթ մասամբ ամբողջացնել այս թղթածրարը:

Հաւանարար գրագէտին Յուլիս 16ի հարցազրոյցէն ետք է, որ «Կ. Ջարեանի գործերից որեւէ մէկի հրատարակման մասին եղել է վերադաս օրգանների համապատասխան որոշում», ինչպէս վկայած է Հր. Գրիգորեան՝ Հայպետհրատի տնօրէն Մխիթար Դաւթեանին ուղղած իր 10 Մարտ 1962ի դիմումին մէջ (տե՛ս Գ. բաժին): «Արադաս օրգաններ» ըսելով պէտք է հասկնալ, անկասկած, Հայաստանի Համայնաւար Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն: Հնարաւոր է, որ հարցազրոյցը այդ հրահանգին պայմանը ըլլար: Ըստ Գրիգորեանի, «իսկ թէ կոնկրետ որ գործը պէտք է հրատարակել նոյն որոշմամբ[ ] այդ յանձնարարումը եր յուծել Գրողների Միութեանը եւ Պետհրատին: Իմ մասնակցութիւնը այդ գործին եղել է միայն բանաւոր կարծիք յայտնելը»:

Քանի մը օր ետք, 30 Յուլիսին, Հայաստանի Գրողներու Միութեան Առաջին Քարտուղար Հիդուարդ Թոփչեան կը գրէր իր «Կարծիք»ը (տե՛ս Ա. բաժին), որ վէպին հրատարակութիւնը կը պայմանաւորէր հական վերամշակումի պահանջով:

«Մեր դիտողութիւնները չեն յանգում Կ. Ջարեանին միանգամից սովետական գրող դարձնելու պահանջին, այլ վերաբերում են վէպի գաղափարական եւ գեղարուեստական հիմնական վերամշակմանը ճշմարիտ, ժողովրդական հայրենասիրութեան դիրքերից, իսկ այդ աշխատանքն անհրաժեշտ է կատարել, անհրաժեշտ է նախկին վէպն օժտել գաղափարական նոր բովանդակութեամբ, փաստօրէն ստեղծել նոր երկ, եւ այդ դէպքում միայն “Նաւր լերան վրայ” վէպը արժանի կը լինի հրատարակուելու մեզ սօտ, Սովետական Հայաստանում» (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):

Վերորերեւայ 1960ի նամակէն կարելի է մակարերել, որ Ջարեան կը փափաքէր նոյնութեամբ վերահրատարակել իր վէպը, հաւանարար խրախուսուած՝ խրուչչեւեան «ձիւնհալ»ի իրողութենէն՝ եւ, թերեւ, իրեն տրուած որոշ բանաւոր հաւաստիացումներէ: Այս մեկնակէտով, տրամաբանական է ենթադրել, որ «գլուղը հրատարակութեան է ներկայացրել վէպի նախնական տարբերակը, բայց նրան պարտադրուել է այլ բան»¹³, ինչպէս մեկնարանած է Եւրի Սաչատրեան: Սակայն, առաջմ անյայտ է, թէ ի՞նչ հանգամանքներու տակ «նրան պարտադրուել է այլ բան»:

Այդ «սպարտադրանք»-ը կամ, այլ տեսանկյունից դիտուած, «զիջումը» տեղի ունեցած է առաջին խմբագրութեան ընթացքին, որ յանձնարարուած է Գրիգորեանին, թելադրելով «այդ աշխատանքը կատարել շտապ, քանի հեղինակը Հայաստանումն էր: Ես հարկադրուած եղայ ընդհատել իմ արձակուրդը, մնալ Երեւանում Յուլիա-Օգոստոս շոգ ամիսներին եւ աշխատել հեղինակի հետ»: Նաւրի առաջին խմբագրութեան էջերէն մեր ձեռքին տակ գտնուող հատուածները այդ կը վկայեն:

Զիճողելու համար մեր հրապարակումը, ստորեւ պիտի փորձենք համառօտակի վերլուծել այդ հատուածներուն մէջ կատարուած փոփոխութիւններուն բնոյթը: Զեւով մը կը կրկնենք աւելի քան չորս տասնամեակ առաջ Մնայեանի կատարած աշխատանքը, բայց բնականաբար այդ ժամանակ առաջին խմբագրութիւնը՝ միջանկեալ օղակը, տրամադրելի չէր: Սոյն բաղդատական աշխատանքը որոշակի շահեկանութիւն կը ներկայացնէ, քանի որ թոյլ կու տայ, առաջին խմբագրութեան լրիւ բնագրի յայտնաբերումին սպասումով, մասնակի համեմատութիւն մը կատարել: Ընտրուած հատուածներուն տեղ-տեղ պակասաւոր երեւոյթին պատճառը այն է, որ երբեմն պարբերութիւն մը կիսատ մնացած է եւ յաջորդ էջը, ուր շարունակութիւնը պէտք է գտնուէր, չկայ:

Ստորեւ նոյնութեամբ կու տանք անուանաթերթը-

ԿՈՍՏԱՆ, ՉԱՐԵԱՆ

ՆԱԻՆ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ

Վերամշակուած հրատարակութիւն

Հայպետհրատ - Երեւան

1961

«Ժամբագրուած է

10.III.62 թ.

ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ»¹⁴

Հետաքրքրութենէ գուրկ չէ, որ հոս արձանագրուած «վերամշակուած հրատարակութիւն» ենթավերնագիրը, չբացած է երեւանեան տպագիրէն: Ան կը յուշէ, որ Չարեան փորձած է սկիզբէն իսկ պահել օրկանական կապը առաջին հրատարակութեան հետ՝ «մշակում» կամ «վերամշակում» ձեւին տակ: Ենթավերնագրին ջնջումը, իր հերթին, կը ցոլացնէ նախկինէն արմատապէս տարբեր, անոր հետ կապ չունեցող տպագրութեան մը յաւակնութիւնը:

Նկատելի են բառային-ոճական շարք մը փոփոխութիւններ: Շատերը կը թուին կատարուած՝ արեւմտահայերէնէն եկող բառային-քերականական ձեւերը արեւելահայերէնի «կանոնական» ձեւերուն վերածելու նպատակով: Ինչպէս պիտի տեսնենք, մերթ ընդ մերթ սկզբնագիր ձեւերը վերականգնուած են Բ. տպագրութեան պահուն: Երբեմն ալ փոփոխութիւնները միայն կատարուած են Բ. տպագրութեան մէջ: Զանց րրած ենք կէտադրական փոփոխութիւնները -

ՊՈՍՏՆՆ (1943)	ԵՐԵՒԱՆ (1961)	ԵՐԵՒԱՆ (1963)
շշկլտւմ էիմ (13)	շփորտւմ էիմ (4)	հանում (7)
բլորններով (14)	բուլվարներով (4)	բլորներով (7)

նաւամատոյցը (14)	նաւահանգիստը (4)	նաւահանգիստը (7)
աղտ (14)	աղբ (4)	աղտ (8)
լամպարները (14)	լապտերները (4)	լամպարները (8)
երակներով (14)	երակներից (4)	երակներով (8)
չրխկացնելով (24)	չրրխկացնելով (17)	չրխկացնելով (18)
կիներ (31)	կիներ (27)	կանանց (27)
մեր ձեռքերը համբուրում, որ իրենց վնաս չհասցնենք... (31)	մեր ձեռքերը համբուրում, <i>խնդրում</i> որ իրենց վնաս չհասցնենք... (27)	մեր ձեռքերը համբուրում, <i>խնդրում</i> որ իրենց վնաս չհասցնենք... (27)
Վիզը երկարում էր բարկացած բաղի նրման, (32)	Վիզը երկարում էր բարկացած <i>բարդի</i> նման, (27)	Վիզը երկարում էր բարկացած բաղի նրման, (27)
երերալով (32)	երերելով (27)	երերալով (27)
դեղինին (32)	դեղինին (27)	դեղինին (27)
[ոչխարները] մայում էին (69)	[ոչխարները] <i>բառայում</i> էին (83)	[ոչխարները] <i>բառայում</i> էին (77)
բազմութիւնով (69)	բազմութեամբ (83)	բազմութեամբ (77)
ժամ (69)	պատարագ (83)	պատարագ (77)
-- Դա յատուկ բշնամութիւն է... (166)	-- Դա, <i>իրայատուկ</i> բշնամութիւն է... (204)	-- Դա <i>իրայատուկ</i> բշնամութիւն է... (185)
անմար կրակ է պահում, (168)	անմար կրակ է պահում, (207)	անմար կրակ է <i>վառում</i> , (188)
-- Դա կը լինի վերջին եւ վճռական պայքա՛րը... (223)	-- Դա է <i>վերջին</i> կոխը եւ պայքա՛րը մեր մեծ... (272)	-- Դա է <i>վերջին</i> կոխը եւ պայքա՛րը մեր մեծ... (242)
այնպէս (443)	այնպէս (520)	այդպէս (460)
կեանքի անցողարձին (443)	կեանքի անցողարձին (520)	կեանքի <i>անցողարձերին</i> (461)
Անէն մի հայ ուզում էր, որ իր ծննդավայրը (445)	Անէն մի հայ ուզում էր <i>իր</i> ծննդավայրը (521)	Անէն մի հայ ուզում էր, որ իր ծննդավայրը (461)
Մեզ կաշկանդեցին, մեր վրայ (445)	Մեզ կաշկանդեցին, մեր վրայ (521)	Մեզ կաշկանդեցին, մեզ վրայ (461)

Յատկանշական է մանաւանդ ոճական մէկ փոփոխութիւն («Հերեանը նրան լսում էր զարմանքով եւ հիացմունքով», էջ 410. Հմմտ.՝ «Հերեանը լսում էր նրան զարմանքով», Պոստրն, էջ 343), որ չքացած է երեւանեան հրատարակութենէն («Հերեանը նրան լսում էր զարմանքով», էջ 364):

Նշմարելի են կրճատումներու եւ գաղափարական փոփոխութիւններու որոշ օրինակներ, որոնք ամբողջ վիճարանութեան գլխաւոր հարցը եղած են.

ՊՈՍԵՆ (1943)	ԵՐԵՒԱՆ (1961)	ԵՐԵՒԱՆ (1963)
-- Խօսում են բուրբա- կան արուեստի մա- սին... ծիծաղելի է... (166)	հանուած (էջ 204)	-- Խօսում են բուրբա- կան արուեստի մա- սին... ծիծաղելի է... (185)
ոուսերեն երգեր երգե- լով, առաջացաւ (223)	ռազմաշունչ երգեր եր- գելով առաջացաւ (272)	ռազմաշունչ երգեր եր- գելով առաջացաւ (242)
Չարմանալին այն էր, որ ցուցարարներից դուրս փողոցներում ու- րիշ մարդ չկար: Բա- ղաքի բնակչութիւնը բացակայ էր: (223)	Դռների եւ յուսամուտ- ների առաջ ազգաբնա- կութիւնը կանգնած նա- յում էր յուզումով: (272)	Դռների եւ յուսամուտ- ների առաջ ազգաբ- նակչութիւնը կանգնած նայում էր յուզումով եւ սգծորութեամբ: (242)
չփացած, արիանար- հանքով լցուած հա- րուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թող- նում, մինչդեռ... Բախ, Հոխիսիմէ... (343)	չփացած, արիանար- հանքով լցուած հա- րուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թող- նում, մինչդեռ... Բախ, Հոխիսիմէ... (410)	չուարած, արիանար- հանքով լցուած հա- րուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թող- նում, մինչդեռ... Բախ, Հոխիսիմէ... (364)
Կայ, Բանդունի, կայ: Անշուշտ, նոյն ոուս մեծապետականութիւնն է, որ տարածուելու հա- մար պետք ունի սնուե- լու ուրիշի մարմիննե- րով... Մի տեսակ գա- զանային ախորժակ, որ երբեք հանգիստ չի առ- նում... (440)	Կայ Բանդունի, կայ, ե- կողոները, նախ, մեծա- մասնական հայերն են, օգնական զօրքն է մի- այն ռուսական. (519)	Կայ, Բանդունի, կայ: Եկողոները, նախ, մե- ծամասնական հայեր են, օգնական զօրքն է միայն ռուսական. (459)

Յաւելիայ փոփոխութիւններ պիտի նկատուին հրապարակուող փաստա-
թուղթերուն մէջ (Բ. եւ Գ. բաժիններ), զորս նշած ենք ըստ պատշաճի:

Խմբագրութիւնը, այսպէսով, կատարուած է Չարեանի կեցութեան ընթաց-
քին¹⁰: Գրիգորեանի վկայութեամբ, «վէպը խմբագրուած է, եւ բաւական զգալի-
օրէն, երկու անգամ, մէկ բնագրի վրայ, մէկ արդէն մեքենագրած օրինակի
(...)»: Այդ օրինակները պահպանուած են խմբագրին մօտ, բայց անոնց ճակա-
տագիրը այսօր յայտնի չէ, բացի անոնցմէ անջատուած ու հոս աղիւսակներու
ձեւով ներկայացուող էջերէն: Յայտնի չէ նաեւ, թէ խմբագիր ու հեղինակ ինչ-

պիսի փոխյարարերութիւն մշակած են այս երկու ամիսներուն ընթացքին: Ըստ Թորոս Թորանեանի յուշագրութեան, Չարեան բաժնի կ'ըլլայ, թէ «Հրաչեայ Գրիգորեանը եկել է ինձ մօտ, որ անի մի քանի անկարեւոր սրբագրութիւն: Համաձայնուել են: Ու յետոյ, առանց ինձ իրագել պահելու, կորցրել է շափր եւ իր ուզածի նման փոփոխութիւններ մտցրել: Մնացել են կատարուած իրողութեան առաջ»¹⁶: Սակայն, առաջին խմբագրութեան ընթացքին, գրած է Գրիգորեան ստորեւ տպուող նամակին մէջ, «(...) հեղինակն ինքը շատ բան արդէն ստղծել է վեպում, գրել է լրացուցիչ մի գլուխ ուր ցոյց է տուել հայ ժողովրդի դարատր երազանքի իրականացումը, հայ պետականութեան ստեղծումը կոմունիստների ձեռքով»: Այս հաստատումին հետքը կը գտնենք գրագէտին Մայիս 1, 1964 թուականի օրագրային նշումին մէջ, ուր գրած է - «Սիլվան [Կապուտիկեան - Վ.Մ.], որ կարդացել է “Նար”, ասում է արտասահմանեան հրատարակութիւնը գլուխգործոց է, եւ արած փոփոխութիւններս երկրորդի համար փչացրել են գիրքը: Կարծում են նա իրաւացի է»¹⁷: Ինչպէս գրած է քննադատ Դաւիթ Գասպարեանը, «վեպի երկու տարբերակների համեմատութիւնն, ի վերջոյ, ցոյց է տալիս սահմանափակ ազատութեան եւ գաղափարական բռնութեան պայմաններում այն տարիների հայաստանաբնակ գրողների ողբերգական վիճակը: Կ. Չարեանի պարագան հաստատում է այն միտքը, թէ ինչ կարող էր լինել գրողն ազատութեան մէջ եւ ինչի՞» կարող էր վերածուել գաղափարական վերահսկողութեան պայմաններում»¹⁸:

Գրիգորեանի դերին մասին, Անդրանիկ Մառուկեան կատարած է հետեւեալ նկատողութիւնը -

«Եւրոյ է, որ Հրաչեայ Գրիգորեանը բարի պտուղ մը չէր, բայց վստահ են որ բոլոր խաթարումները գրքին մէջ եղած են Չարեանին կրատրական հաւանութեամբը եւ իր կամքով: Գիրքի մը խմբագիրը Հայաստանի մէջ պաշտօնական գրաքննիչը չէ, ըստ որոյ անպատեհ (կամ... պատեհ) տողեր եւ էջեր կրնան մկրատուիլ, այլ հեղինակին տրամադրուած խորհրդական մը, որուն հետ համաձայնաբար կրնայ սրբագրութիւններ կատարել իր գործին վրայ, միշտ վերջին խօսքը մնալով հեղինակին: Խմբագիրը հաշտարար ատեանն է, գրաքննիչը (կրաւիտ կոչուած) վերաքննիչ ատեանը, որուն վճիռները անքեկանելի են: Այնպէս որ, ինչ որ եղած է գիրքին մէջ, եղած է Չարեանին հաւանութեամբ, չոսելու համար մեղաւկցութեամբ...»¹⁹:

Լիրանահայ գրագէտը նկատի ունէր Գրիգորեանի ուղղափառ կուսակցականի ճոխ անցեալը՝ ստալինեան եւ յետ-ստալինեան շրջանին (Գրողներու Միութեան Առաջին Քարտուղար, Կենտկոմի Մամուլի Բաժնի վարիչ, Շարժապատկերի նախարար, Հայ Եկեղեցւոյ Գործերու Կոմիտէի նախագահ, եւն.), ինչ որ արդէն կ'ազդարարէր, որ իր խմբագրական աշխատանքը զուտ խորհրդատուի հանգամանք չէր կրնար ունենալ, այլ՝ նախագրաքննիչի, մանաւանդ՝ Նաւրի պէս գաղափարականօրէն դժուարամարս գործի մը պարագային: Շահեկան է նշել, որ իր յառաջարանին մէջ, Գրիգորեան շեշտած է, թէ «դեռ վեպի առաջին տարբերակում հեղինակը որոշակի դրսեւորել էր իր բացասական վերաբեր-

մունքը դեպի Դաշնակցությունը եւ նրա արկածախնդրական տակտիկան: (...) Սուր իրոնիայով նա մերկացրել էր դաշնակցական գինուորականութեան ու մաուզերիստների աւագակային բարբերը: (...) Հեղինակի վերաբերմունքը դեպի դաշնակցական գործիչները շատ յստակ է արտայայտուած, նա բացարձակ արիամարիական վերաբերմունք ունի նրանց հանդէպ», եւն.²⁰:

Նման երեւոյթներ բնաւ անյարիր չէին խորհրդահայ հրատարակչական իրականութեան: Ատենին, մատնանշած էինք Հրաչեայ Աճառեանի Հրակատար Քերականութիւն Հայոց Հեղուի ներածութեան մէջ յետմահու հրատարակութեամբ վերականգնուած, հեղինակին կենդանութեան օրօք «տարիներ առաջ որոշ գաղտնի գրախօսների եւ հրատարակչական վայ խմբագիրների կատարած կրճատումներն ու աւելորդ միջամտութիւնները»²¹: Նորայայտ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ Նաւրի պարագային այ գաղտնի գրախօս մը, ինչպէս եւ թերեւս հրատարակչական խմբագիրներ իրենց դերը ունեցած են՝ պաշտօնական խմբագրի աշխատանքին կողքին:

Օգոստոսի վերջերը, երբ Չարեան արդէն Երեւանէն մեկնելու վրայ էր, խմբագրուած օրինակը անապարանօք յանձնուած է Պետհրատին: Ինչպէս գրած է Գրիգորեան, «այդ պատճառով մեքենագրուած վերջին օրինակը ես հնարատրութիւն շունեցայ մի անգամ եւս կարդայ եւ յանձնեցի Պետհրատին, զգուշացնելով բաժնին, որ այն ես մի անգամ եւս պետք է կարդամ, որից յետոյ կը ստորագրեմ տպագրութեան համար»:

Գրադէտը 1964ի իր օրագրին մէջ դառնութեամբ կ'արձանագրէր, թէ «ես ուզում եմ իմացուի, որ "Նա"ի երկրորդ հրատարակութիւնը լոյս է տեսել ճնշման, խաբէութեան եւ սպառնալիքի տակ: Երկրորդ հրատարակութեան վերջին մասը բոլորովին աւելորդ է»²², ինչպէս նաեւ շատ փոփոխութիւններ վեպի ներսում: (...) Այդ շրջանին ես ապրում էի հոգեկան ճնշուած վիճակ կնոջս հիւանդութեան պատճառով եւ ոչ վեպն էր ինձ հետաքրքրում, ոչ ինչ որ անցնում էր շուրջս» (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)²³:

Այս փաստաթուղթերը կ'ապացուցեն, որ Չարեանի երեւանեան կեցութեան ատեն խմբագրուած օրինակը 1943ի եւ 1963ի հրատարակութիւններուն միջնորդ օղակը եղած է: Ըստ Խաչատրեանի վկայութեան, «գրողի արխիւում պահպանուել է վեպի նաեւ այն մեքենագիր օրինակը, որի էջերում իրենց եղծումներն են կատարել երկու հոգի, որոնցից մէկը գրքի այսպէս կոչուած "խմբագիրն" է եղել»²⁴: Արդարեւ, Վարագ Առաքելեանի հետ Արոփեան փողոցը պատահական հանդիպումի մը ընթացքին, Չարեան «հոգու խորքից եկած մի դառնակսկիծ բողոքով ասաց, որ ինքը վեպին ձեռք չի տուել, որ այդ նենգափոխութիւնը կատարել են Հրաչեայ Գրիգորեանը եւ [Յովհաննէս] Թովուզեանը»²⁵: Մեզի յայտնի չէ, թէ Թովուզեան ե՞րբ եւ ի՞նչ հանդամանքով գործակցած է Գրիգորեանի հետ, եթէ անշուշտ նման աշխատանքի ընդգրկուած չէ աւելի ուշ հանգրուանի մը:

Իր օրագրային նշումներուն մէջ, Չարեան պիտի արձանագրէր նաեւ, թէ «այդ մարդիկ, որոնք ներկայացան իբրեւ իշխանութեան ներկայացուցիչներ,

շահագրգռում էին մանաւանդ նիւթապէս: Պր. [Գրիգոր]եանը ստացաւ ան-
լի քան 2000 ռուբլի արտագրելու եւ, առանց ինձ հարցնելու, սխալ փոփոխու-
թիւններ մտցնելու համար»²⁵:

*Խմբագրուած օրինակը Պետհրատին յանձնուելէ ետք, Գրիգորեանի ստո-
րագրած պայմանագիրը «չի վաւերացում եւ նրան համապատասխան ըն-
քացք չի տրուում»: Ըստ երեւոյթին, «պայմանագիրը չի վաւերացում, այն
նկատառումով, թէ դեռ չի լուծուած վէպի տպագրելու կամ շտպագրելու հարցը
(...)», գրած է ան Մարտ 1962ին:*

*Այստեղ հաշուի պէտք է առնել հրատարակչատան աշխատանքի ձեւը. «Ձե-
ռագրի ընդունման կամ մերժման հարցը վճռում էր համապատասխան բաժնի
խմբագիրը: Նա ընթերցում էր ստեղծագործութիւնը եւ յայտնում իր կարծիքը:
Բացի այդ նա իրաւունք ունէր ձեռագիրն ուղարկելու դրսի այս կամ այն մաս-
նագէտին՝ համապատասխան կարծիք ստանալու համար, համաձայնեցնելով
բաժնի վարիչի հետ: Դրական կարծիք ստացած ստեղծագործութիւններից
կազմում էին հրատարակչութեան ընթացիկ ու հետանկարային պլանները»²⁷:
Գեղարուեստական գրականութեան բաժնի վարիչն էր (1957-1966) բանաստեղծ
Վահան Գրիգորեանը (1905-1989), որու անձնական արխիւին մէջ յայտնաբեր-
ուած են հրատարակուող փաստաթուղթերը: Հաւանական է, որ Նաւր կարգա-
յու եւ արտաքին գրախօսութեան ուղարկելու հարցով գրադած ըլլայ Վ. Գրի-
գորեանի տեղակալը՝ Վահան Դաբէսեանը²⁸, որուն անունը յիշուած է երեւան-
եան տպագրութեան մէջ որպէս «հրատարակչական խմբագիր»: Ի՞նչ եղած է
Վ. Գրիգորեանի դերը, կը մնայ հետազօտելի: Ըստ այդ տարիներուն Վ. Գրի-
գորեանի պաշտօնակից, Հայպետհրատի քաղաքական գրականութեան խմբա-
գիր Սմբատ Յովսէփեանի վկայութեան, «նա համեստ, բանիմաց աշխատող
էր: Հանդուած կարող եմ ասել, որ նրա ազնուութեան մասին ոչ ոք որեւէ
բացատրական բան ասել չէր կարող»²⁹:*

*Սակայն, Նաւրի խմբագրուած օրինակը խիստ բացասական կարծիքի ար-
ժանացած էր անանուն գրախօսի մը կողմէ, 14 Հոկտեմբեր 1961ին (Բ. բաժին):
Ան գրած էր, ի միջի այլոց.*

«Իր ողջ էութեամբ՝ վէպը գրուած է բուրժուական գաղափարախօսու-
թեան ռէակցիոն հոսանքի դիրքերից: Առուսալակ, մենք գտնում ենք տարօ-
րինակ, երբ գեղարուեստական վէպի յարակնութիւն ունեցող հեղինակն անց-
եալում քանիցս³⁰ հրապարակուած երկը փորձում է «վերամշակել» իբր թէ հա-
կառակ ծայրից: Դա անհնարին է, անթողատրելի եւ վնասակար մեր գործի
համար: Եթէ հեղինակը վերանայում է իր անցած ուղին, ապա պարտաւոր է
գրել «Կեանքը լերան վրայ» եւ ոչ թէ սովետական գրական անդաստան մտնել
շուռ տուած կոստիւմով, մի կոստիւմ, որի մաշուած եւ ծուկն-ծուկն եղած թելե-
րը փտել են վաղուց» (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):

*Այս գրախօսականին հետ կը հրատարակենք ձեռագիր դիտողութիւններու
էջ մը, որ նոյն հեղինակին գործը ըլլալ կը թուի: Այդ հեղինակը, ըստ վարկածի
մը, Արտաշէս Կարինեանը կրնայ ըլլալ՝ Կարինեան (1886-1982)՝ 1920-30ական-*

ներու խորհրդահայ գաղափարա-քաղաքական աւագանիի ամէնէն երեւելի ղէմքերէն մէկը, 1960-1983ին Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հասարակական Գիտութիւններու ակադեմիկոս-քարտուղար էր, այսինքն, երբեմնի ամենագոր գիտական հաստատութեան այդ կալուածի թիւ 1 անձնաւորութիւնը: Պատահական պէտք չէ նկատել, որ գրախօսականը հինգ ամսուան փակուղիի մը մատնած էր վէպին հրատարակութիւնը, ինչ որ պէտք է վերագրել ո՛չ միայն անոր կուտակած բացասական անդրադարձներուն, այլև գրախօսին պաշտօնական կշիռին:

Որոշ անուղղակի տուեալներ, մեր կարծիքով, կրնան հաւանականութիւն ընծայել այս ենթադրութեան: Օրինակ, երբ Հ. Գրիգորեան կը գրէ, թէ անանուն գրախօսը «միանգամայն աչքաքող է արել Կ. Չարեանի քաղաքական հայեացքների այսօրուայ էվոլյուցիան եւ մտնցել է նրան, ինչպէս եւ նրա գործին քսանական թուականների ակնոցներով, այդ պատճառով էլ նրա հետետրօթիւնները սխալ են ու անընդունելի» (Գ. բաժին. ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), կրնայ ակնարկել թէ՛ գաղափարախօսական բովանդակութեան եւ թէ՛ գրախօսին հինաւուրց հայեացքներուն: Բնորոշ է, նաև, որ գրախօսը «Քաջագունեիական» կ'որակէ Չարեանի վէպը իր «խորհրդահայ» նոր տեսքով: 1924ին Հայաստան վերադարձած Յովհաննէս Քաջագունեին ստալինեան մաքրագործումներուն գոհր դարձած էր 1938ին եւ հաւանական է ենթադրել, որ խորհրդահայ մտաւորականութիւնը 1920-1930ականներէն ետք առիթը չէր ունեցած կարդալու անոր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անեյիք Զունի Այլևս գրքոյ կը: Այսուհանդերձ, մինչև որ ուղղակի փաստեր հրատարակ չելլեն, այս գրախօսականին «հայրութիւնը» կարելի չէ անվերապահ կարիւնեանին վերագրել:

Ով ալ ըլլայ հեղինակը, գրութեան զլխաւոր արժանիքը այն է, որ անոր բազում մէջբերումներէն կարելի է վերականգնել - գոնէ մասամբ - վէպի առաջին հրատարակութեան կրած նախնական փոփոխութիւններն ու կրճատումները եւ հետեւի բուն տպագրութիւնը կանխող մկրատումներու երկրորդ շարքին ծննդոցին: Անոր լրացուցիչ են թէ՛ Հ. Գրիգորեանի «Մի քանի դիտողութիւններ»ը եւ թէ՛ անոր կից ներկայացուած քանի մը անկապակից էջերը, որոնք կը պատկանին 1961ի՝ Չարեանի մասնակցութեամբ Հ. Գրիգորեանի առաջին խմբագրութեան (Գ. բաժին):

Հ. Գրիգորեանի բողոքի նամակին ու հակաճառութեան յաջորդեց երեք ամսուան նոր սպասում մը: Իր պնդումը, թէ՛ «(...) ատլի մեծ փոփոխութիւններ վէպի մէջ չի կարելի մտցնել, եւ նպատակայարմար էլ չէ, որովհետեւ ոչ ոք չի հաւատայ թէ տասնեակ տարիներ բուրժուական մտայնութիւն ունեցող ծերունի մտաւորականը մի օրից մի օր կարող էր այնպէս վերափոխուել, որ մարքսիստական մտածողութեամբ վէպ գրէր» (Գ. բաժին), մնաց անտեսուած: Ըստ երեւոյթին, «վերադաս օրգանների» տնօրինումը տարբեր բնոյթի էր, թերևս կապուած՝ գաղափարախօսական ուղղութեան ինչ-ինչ փոփոխութիւններու հետ: 1961ին ՀՀԿի Կեդր. կոմիտէի Բ. քարտուղար նշանակուած էր Յովհաննէս Բաղդասարեանը, որու հովանաւորեայն էր նոյն տարին նշանակ-

ուած Հայաստանի նոր տնօրէնը՝ Մ. Դաւթեանը՝ Յունիս 1962ին Դաւթեան կը վճռէր, որ վէպը «լրացուցիչ խմբագրման» կարիք ունէր: Իր որոշումը ընդհանրապէս նկատի առած էր անանուն գրախօսականին առաջարկները (Դ. Բաժին):

- «Անհրաժեշտ է որեւէ ձեռով ցոյց տայ, որ այդ տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը հետեւանք էր Դաշնակցութեան արկածախնդրական եւ աղէտաբեր քաղաքականութեան»:

- «Լրացուցիչ աշխատանք կատարել Սարգսրապատի ճակատամարտի եւ Մայիսեան ապստամբութեան (...) շարժումների ժողովրդային բնոյթը ընդգծելու համար»:

- «Վերախմբագրել (...) ազգային ոգու կամ ազգային ու ցեղային բացառիկութեան ամէն մի դրսեւորում. փոքր ժողովուրդների ազգային ոգու հակադրումը մեծ ժողովուրդներին, ինչպէս եւ ազգամիջեան ատելութեան ամէն մի արտայայտութիւն (...) միատիկականութեան խտացրած արտայայտութիւնները (...), հայ ժողովրդի պատմական անցեալի իդէալականացման արտայայտութիւնները»:- «Աւելի յստակ դրսեւորել հեղինակի կամ նրա դրական հերոսների վերաբերմունքը դէպի բոլշեւիկները», եւն.:

Լրացուցիչ խմբագրումը կատարուած է Յունիս 1962ի եւ Յունուար 1963ի միջեւ (արտագրութեան յանձնուելու պահը, ըստ հատորի տեղեկութեան): Այդ խմբագրումին ընթացքին, վէպը առած է իր այժմու «երեսնեան» տեսքը, որ պատճառ դարձած է գայթակղութեան: Յարդ այս երկրորդ հանգրուանին հանգամանքները պարզող որեւէ փաստաթուղթ չունինք: Այսպէս, յայտնի չէ տակաւին, թէ 1962ի ամբան Հայաստան այցելող Զարեանը որքանով մասնակցած է անոր: Ծանօթ է, սակայն, Փարիզի Աշխարհ շարաթաթերթի խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեանին կատարած իր յայտարարութիւնը:-

«Գիտեմ, որ արտասահմանում մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում են այս վերամշակուած հրատարակութեանը: Վէպի ընթերցումից կը պարզուի Հէրեանի պատգամը դրսի հայ ժողովրդին, դա է՝ միաձուլուել Հայաստանի հայրութեան հետ, մասնակցել նրա նոր կեանքի կառուցման ճիգերին»³⁵:

Տեղին է ճշդել Զարեանի կենսագրութեան յամեցող թիւրիմացութիւններէն մէկը՝ ներգաղթի թուականը: Արդարեւ, տեղեկատու աղբիւրները 1961³⁴ կամ 1962³⁵ թուականները կը նշեն: 1962ին Զարեան կրկին Հայաստան էր «քէ այցելու, քէ մնայուն» հանգամանքով, ինչպէս յայտնած է Մուշեղ Իշխանին³⁶, ինչ որ թերեւս պատճառ եղած ըլլայ, որ Զարեհ Մելքոնեան նշէր, թէ վերադարձը եղած է «տարին վեց ամիս արտասահման անցրնելու պայմանով»³⁷: Ան վերջնականօրէն ներգաղթած է Արմէն Զարեանի ու իր ընտանիքին հետ 15 Յունիս 1963ին, ինչպէս նշուած է Իտալիայէն ներգաղթողներու ցուցակին մէջ³⁸:

Վէպը տպագրութեան ստորագրուած է 27 Յունիս 1963ին, ու աղմուկի հանգրուանէն ետք, իր հայաստանեան եզակի վերատպումով³⁹ մնացած է «ներքին սպառման ապրանք» (Շահան Շահնուր)⁴⁰, «գերազանցապէս գրական, աւելի շուտ խմբագրական մի ձախող, ձախտոյ երևոյթ» (Գուրգէն Մահա-

րի)⁴¹, «խորհրդայնացած բոլոր բաներուն պէս խորհուրդէ պարպուած առարկայ մը» (*Մնապեան*)⁴², «վէպի մը մէջ գործուած զաղափարական ընդարձակ ցեղասպանութիւն մը» (*Պոյաճեան*)⁴³։

1964ի իր օրագրութեան մէջ, *Չարեան կը գրէր*։-

«Ես անշուշտ, պիտի նկարագրեմ մանրամասնօրէն անց ու դարձերը, բայց սրանով ուզում եմ իմանան, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ տպուած է արտասահմանում (շատ աննշան փոփոխութիւններով) եւ իմ մահից յետոյ, երբ արտատպեմ, բող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»⁴⁴։

Արդեօք Չարեան յաջողած է յուշեր գրելու իր խոստումը կատարել։ Ինչ ալ ըլլայ այս հարցումին պատասխանը, հաւանարար ժամանակը հասած է, որ ինչպէս *Սփիւռքի (Թեհրան, 1982, Անթիլիաս, 2002)*, նաեւ *Հայաստանի մէջ գործադրուի Հեղինակին կամքը եւ Նաւր Հերան Վրայ վէպը վերատպուի ըստ առաջին տպագրութեան*, «աննշան փոփոխութիւններով» (յեզուական, կը կարծենք), եթէ անոնց Հեղինակային հիմքը յայտնաբերուի կամ, ծայրայեղ պարագային, երեւանեան հրատարակութեան հետ բաղդատականը կատարուի։

Վերջին հաշուով, Չարեանի գրեյաձեւին մէջ յեզուական վրէպները քիչ չեն, ինչպէս անանուն գրախօսականը նշած է (իսկ երեւանեան տպագրութեան ընթացքին՝ երբեմն սրբագրուած)։ Շահեկան է նշել, որ *Չարեանի Երկեր հատորին խմբագիրը՝ Մնապեան*, իր «Սրբագրական Նոթեր»ուն մէջ դիտել տուած է, որ օրինակներով յիշուած յեզուական վրէպները սրբագրուած են, «մեկնակէտ ունենալով այս անգամ հեղինակին Նաւր լեռան վրայ վէպին մէջ գործածուած ճիշդ ձեւերը»⁴⁵։ *Նոյն սկզբունքով*, երեւանեան հրատարակութիւնը կրնայ հիմք դառնալ՝ այդ վրէպներու սրբագրութեամբ, *Նաւր Հերան Վրայի անխաթար վերագարծի մը*։

***

*Այսու մեր պարտքն է խորին շնորհակալութիւն յայտնել Վահան Գրիգորեանի դստեր՝ Նուարդ Գրիգորեանին, որ հեռակայ ծանօթանալով Չարեանին նուիրուած մեր աշխատանքներուն, 2004ի ամրան անակնկալ ու ինքնարուխ կերպով մեր տրամադրութեան տակ դրած էր այս արժէքաւոր նիւթերը, գրականագիտուհի Սիրանոյշ Դվոյեանի միջոցաւ*⁴⁶։

Հրատարակուող փաստաթուղթերը կ'օգնեն գէթ մասամբ վերականգնելու երեւանեան Նաւրի հրատարակութեան ողիսականը։ Անոնք, բացի նշուած պարագաներէն, մեքենագիր օրինակներ են եւ սկզբնաղիր։ Ոմանք նոյնիսկ համարակալում ունին։ Ամէն պարագայի, ծանօթ չէ, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ յայտնուած են Վահան Գրիգորեանի արխիւին մէջ։

Բնագիրները հրատարակութեան պատրաստած ենք նոյնութեամբ, բացառելով ուղղագրութեան վերածումը դասականի, ինչպէս եւ որոշ յատուկ անուններու գլխագիրներուն վերականգնումը, որոնք լուրջաբար կատարուած են։ Խմբագրական բնօրէն բոլոր լրացումները նշուած են սուրանկիւն փակագիծերու մէջ։ Գոհացած ենք բնագրագիտական նուագագոյն ծանօթագրութիւններ

րով եւ խուսափած՝ մեկնաբանական նկատողութիւններէ, զորս կը թողունք ընթերցողին:

Յոյս ունինք, որ անհատական արխիւներու մէջ պահուած ըլլան լրացուցիչ նիւթեր, քանի որ պետական դիւաններու մէջ կատարուած մեր որոնումները որեւէ արդիւնք չտուին: Հրաշեայ Գրիգորեանի անձնական թողօնը, պահպանուած ըլլալու պարագային, բանալի դեր պիտի կատարէ, առանց անտեսելու, բնականաբար, Կոստան Չարեանի արխիւը, որ ներկայիս մատչելի չէ հետազօտողներուն: Կը սպասենք, նաեւ, որ մօտիկ ապագային դէպքերուն ժամանակակից սեւէ անձնաւորութիւն որոշէ թուղթին յանձնել իր յուշերը եւ վաւերական տուեալներով լրացնել մեր գիտելիքները խորհրդահայ գրահրատարակչութեան այս վիճաբարոյց դրուագին մասին:

Ա.

ԿՈՍՏԱՆ ՉԱՐԵԱՆԻ ՎԷՊԸ

«Նաւը լերան վրայ» այսպէս է վերնագրուած Ամերիկայում ապրող նշանատր հայ գրող Կոստան Չարեանի վէպը, որը լոյս է տեսել 1943 թուականին:

«Այս վէպը բուն իմաստով պատմական վէպ չէ,-- գրում է հեղինակը,-- այլ պատմութիւնը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակուած էր ապրել մեր ազգային կեանքի ամենաբախտորոշ շրջաններից մէկում»: Վէպում նկարագրուող ժամանակաշրջանը՝ 1918-1920 թուականներն իսկապէս բախտորոշ ժամանակաշրջան էր մեր պատմութեան մէջ: Դաշնակ արկածախնդիրների կործանարար քաղաքականութեան հետեւանքով հայ ժողովուրդը ենթարկուած էր քաղցի, սովամահութեան ու ֆիզիկական բնաջնջման. այդ տարիներին որոշում էր հայ ժողովրդի գոյութեան հարցը, նրա ապրելու եւ յարատեւելու պատմական հեռանկարի հարցը: Եիշդ է հեղինակի այն հաստատմը, որ վէպը պատմական վէպ չէ. առելին, մեր կարծիքով այն նոյնիսկ վէպ չէ սովորական առումով, այլ իրատեսակ փիլիսոփայութիւն ժողովրդի ճակատագրի վերաբերեալ՝ յենուած բախտորոշ մի ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնների վրայ:

Մինչեւ վէպի քննութեանն անցնելը անհրաժեշտ է նշել, որ մենք յաճախ քննադատել ենք Կ. Չարեանին՝ դաշնակցութեան հետ ունեցած գաղափարական կապերի համար, նացիոնալիստական գաղափարախօսութեան համար, որն արտայայտուել է նաեւ այս վէպում՝ հայ ցեղի, հայ ազգի բացառիկութեան քարոզով: Հետեւաբար, վէպի վերահրատարակութեան հարցը մեզ մօտ կարող է դրուել միայն այն դէպքում, երբ հեղինակը վերամշակելով վէպը, կը մաքրի այն, մեզ համար անընդունելի կոնցենպցիայից:

Ռ՞քն է վէպի արժանիքը:

Կ. Չարեանը ճշմարտացի եւ ցայտուն գոյներով պատկերել է ժողովրդի սուկալի վիճակը. քաղցը, սովամահութիւնը, կամայականութիւնը դաշնակցութեան տիրաւոյնով տիրապետութեան շրջանում: Անընդհատ պատերազմները եւ ազգամիջեան կոխները հիւժեւ, քայքայել էին ժողովրդին եւ տնտեսապէս եւ քարոյապէս: Երոպական եւ ամերիկեան խոստումներով կործանման

զնացող երկրի մի շարք բնորոշ գծերը հանդես են եկել Կ. Չարեանի վեպում: Բայց գրողի խօսքը մնում է կիսատ: Այն հարցին, թե ովքեր էին պատասխանատու այդ ոճրագործության համար, Կ. Չարեանն ուղղակի պատասխան չի տալիս:

Ստացում է այն տպավորությունը, որ երկիրն այդ ողբերգական վիճակին էր հասել ոչ թե դաշնակցականների աղետաբեր քաղաքականության հետևանքով, այլ այն պատճառով, որ ռուսական զորքերը նահանջեցին Արևմտեան Հայաստանից, որ երոսպական պետությունները չկատարեցին իրենց խոստումները, կամ որ դաշնակցականները չունեին հեռատես քաղաքագետներ:

Այս եւ նման միամիտ պատճառաբանությունները փաստօրէն դաշնակներին ազատում են հայ ժողովրդի նկատմամբ գործած ոճրագործութեան պատասխանատուութիւնից: Գրողի այս դիրքաւորումը մեզ համար, մեր ժողովրդի համար չի կարող ընդունելի լինել: Հայ ժողովուրդը չի մոռացել դաշնակցականների ոճրագործութիւնը, իսկ մեզ մօտ հրատարակուող գրքի մէջ չի կարող չարտայայտուել ժողովրդի հայեացքը պատմական այդ ժամանակաշրջանի եւ դաշնակների կործանարար քաղաքականութեան վերաբերեալ: Ձեռնարկելով վեպի վերամշակմանը, Կ. Չարեանը առաջին հերթին պետք է վերականգնի պատմական այդ ճշմարտութիւնը:

Վեպի հիմնական սիւժետային գիծը Սեւ ծովից մինչեւ Քանաքեռի բարձունքը նաւը մեծ դժուարութիւններով փոխադրելու պատմութիւնը սիմվոլիկ նշանակութիւն ունի: Այն փոխաբերական իմաստով արտայայտում է հայ ինքնուրոյն պետականութիւն ստեղծելու դժուարին ուղին: Դաշնակցականները չկարողացան նաւը հասցնել Սեւան: Այդ գործը շարունակեցին կոմունիստները: Քաղաքական այս եզրակացութիւնը կատարուած է արտաքին փաստի վրայ, իսկ կոմունիստների ու դաշնակցականների քաղաքականութեան արձատական տարբերութիւնը Կ. Չարեանն անտեսում է: Նա չի տեսնում, որ դաշնակցականների քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդին հասցրեց ֆիզիկական բնաջնջման, եւ հայ ժողովուրդը կեանքի կոչուեց, կանգնեց ժողովուրդների բարեկամութեան ու սոցիալիզմի ուղու վրայ միայն սովետական կարգերի շնորհիւ:

Եթէ տասնամեակներ առաջ Կ. Չարեանը չէր հասկանում կամ չէր ուզում հասկանալ հայ ժողովրդի կեանքում տեղի ունեցած վիթխարի յեղաշրջումը, ապա այժմ այդ իրողութեան անտեսումը գրողի համար կայտոլ է աղետաբեր լինել:

«Նաւը լերան վրայ» վեպում հանդես են գալիս նաեւ կոմունիստներ, բայց շատ աղօտ գծերով, յաճախ էլ աղճատուած կերպարանքով: Այդ տարիների մի շարք դժբախտութիւնների համար Կ. Չարեանը պատասխանատու է դարձնում կոմունիստներին, ինչպէս օրինակ Ղարսի անկման համար, կամ բացասական գոյներով է ներկայացնում մայիսեան հերոսական ապստամբութիւնը եւ այլն: Կ. Չարեանը չի ցանկանում տեսնել կոմունիստների կատարած հերոսական գործունէութիւնը հայ ժողովուրդի լուսատու ապագայի հա-

մար եւ կրկնում է դաշնակների յօրինած զրպարտութիւնները կոմունիստների հասցէին: Իսկ եթէ Կ. Չարեանը ցանկանում է իմանալ, թէ ովքե՞ր էին մեղաւոր Ղարսի անկման համար, թող դիմի պատմական փաստաթղթերին, թող կարդայ բէկուզ նախկին նշանաւոր դաշնակցական Շահան Նաթալիի գիրքը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին⁴⁷, որտեղ հեղինակը անհերքելի փաստելով ցոյց է տալիս դաշնակների մի շարք դաւաճանական արարքները եւ Ղարսի յանձնումը բուրքերին: Կ. Չարեանի վէպում նոյնքան անհերք է հնչում նաեւ քեմալականների նոյնացումը բուլշեիկների հետ: Յայտնի է, որ Սովետական Ռուսաստանն օգնում էր քեմալականներին՝ ինչպէրիպէ՞զմի դէմ մղուող պայքարում, բայց դա ոչ մի հիմք չի տալիս նոյնացնելու կոմունիստներին եւ քեմալականներին, ինչպէս վարում է Կ. Չարեանը:

Պատմական վէպ չէ «Նարը լեռան վրայ» երկը, սակայն այդ չի նշանակում, որ ոչ պատմական երկի մէջ կարելի է կամայականօրէն տեղադրել պատմական դէքերը: Վէպից այն տպաւորութիւնն է ստացում, որ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից յետոյ է տեղի ունեցել Սարդարաբադի նշանաւոր ճակատամարտը՝ բուրք բռնակալների դէմ եւ իբր թէ այդ ճակատամարտն էլ գլխաւորել են դաշնակները: Սարդարաբադի ճակատամարտի եւ տարին եւ ամիսը յայտնի է: Յայտնի է նաեւ այն, որ այն եղել է ճշմարիտ, համաժողովրդական պայքար ընդդէմ բռնակալների, պայքար, որ կազմակերպուել է հակառակ դաշնակցականների կամքի: Այս բանում հանդգտելու համար բաւական է թերթել այդ օրերի դաշնակցական մամուլը, որ բար լուրքիւն է պահպանել ժողովրդական կռուի նկատմամբ:

Իր ընդարձակ վէպում Կ. Չարեանը տարբեր առիթներով անդրադառնում է հայ գիտաբանութեան նկարագրին, ստեղծում է երբեմն ճշմարիտ պատկերներ, — ինչպէս ամուսինը կորցրած գեղջկուհու զայրոյթը դաշնակ կառավարութեան դէմ եւ այլն: Բայց հեղինակը գիտաբաններին մեծ մասամբ ներկայացնում է որպէս կրօնավախ, բրացած ու սարսափահար մի զանգուած: Չկայ յարգանք դէպի գիտաբանները, դէպի աշխատանքի մարդը: Այդ միտումը Կ. Չարեանն ըստ երեւոյթին ժառանգել է Շանթից եւ Ահարոնեանից, իսկ հակառակ այս գրողների, հայ ժողովրդի հետ կապուած իսկական արուեստագէտները՝ Աբովեանից մինչեւ Թումանեան եւ Իսահակեան, ցերեմ հիացմունքով են վերաբերում շահագործուող եւ խտարի մէջ տառապող աշխատաւոր գիտացուն:

Սեր գաղափարախօսութեան դիրքերից միանգամայն անընդունելի են վէպում սփռուած առանձին վիրաւորական գնահատականները մեր եղբայրական ժողովուրդների՝ ռուսների, վրացիների, ադրբեջանցիների հասցէին: Եթէ հեղինակն ըմբռնի այդ բարեկամութեան նշանակութիւնը եւ այդ տեսակէտից վերանայի պատմական իրադարձութիւնները, անկասկած նա կը հասնի աւելի ճիշդ ու մեզ համար ընդունելի եզրակացութիւնների:

Այժմ մի քանի խօսք վէպի գեղարուեստական առանձնայատկութիւնների, կերպարների, կառուցուածքի եւ լեզուի մասին: Մենք նշեցինք, որ վէպի սիւժետային հիմքը Սեւ ծովից դէպի Սեւան տարուող նաւի պատմութիւնն է:

Այդ ծանր գործը կատարում է սեփական կապիտան Հերեանը, որը եւ վեպի գլխավոր կերպարն է: Լսելով, որ Հայաստանում ստեղծուել է հայ պետականութիւն, Հերեանը որոշում է գնալ Հայաստան եւ օգտակար լինել ժողովրդին: Վեպում նկարագրուող յետագայ բոլոր դեպքերը վերարտադրում են Հերեանի առնչութեամբ, նրա ըմբռնումներով: Սակայն մասնակից կամ ակամատես լինելով բազմաթիւ կարեւոր իրադարձութիւնների, Հերեանն իր էութեամբ չի փոխում, չի փոխում նրա հոգեբանութիւնը, նա մնում է նոյն վերացական ու միամիտ հայրենասէրը, որ ճակատագրական դեպքերին վերաբերում է անհասկանալի անտարբերութեամբ: Աւելին, Հերեանը երբեմն հանդես է գալիս որպէս խորաքափանց փիլիսոփայ, երբեմն էլ շատ սահմանափակ, ուղղակի անհասկացող մարդ: Կերպարի նման մեկնաբանութիւնը ճիշդ չէ ոչ գաղափարական, ոչ էլ հոգեբանական տեսակետից: Բայց այդ մի ամբողջ կոնցեպցիա է հեղինակի համար՝ կոնկրետացած տարբեր կերպարների մէջ: Նոյն կոյր հայրենասիրութիւնն արտայայտում է ցարական նախկին սպաներ՝ Թումանեանի եւ Բաբկէն Միրանեանի կերպարներում, որոնք նոյնպէս եկել են Ռուսաստանից հայրենիքին ծառայելու համար, բայց նրանք էլ Հերեանի նման անտարբեր են ողբերգական իրադարձութիւնների նկատմամբ: Եւ հենց այդ պատճառով նրանց կերպարները չեն զարգանում, նրանց հայրենասիրութիւնը չի համոզում ընթերցողին: Իսկ եթէ այդ մարդիկ իսկական հայրենասէրներ էին, ապա նրանք պէտք է գնային դեպի ժողովուրդը, պէտք է հասկանային ժողովրդին եւ նրա ատելութեամբ վարակուէին դաշնակների ոճրագործութիւնների հանդէպ եւ ոչ թէ կործանուէին մենակութեան մէջ, ինչպէս կործանուեցին Թումանեանն ու Միրանեանը: Կապիտան Հերեանը յաճախ խորիմաստ դատողութիւններ է անում, բայց գործում է որպէս տհաս պատանի: Դաշնակների փետրուարեան արկածախնդրութեան օրերին Հերեանի նման մարդը չէր կարող քաղաքականապէս շփոքարուել կամ կոմունիստների, կամ դաշնակցականների հետ, իսկ եթէ նա իսկական հայրենասէր էր, պէտք է գնար կոմունիստների հետ,-- այսպիսին է նրա կերպարի ներքին տրամաբանութիւնը: Բայց այդ վճռական օրերին Հերեանը զբաղում է ինչ-որ անհեթեթ արկածախնդրութեամբ եւ քաղաք է վերադառնում այն ժամանակ, երբ դաշնակները ջախջախում են:

Հերեանի կերպարի ճիշդ մեկնաբանութիւնը կ'ամբողջացնի եւ կ'աւարտի վեպը: Իսկ ներկայ վիճակում գաղափարական եւ գեղարուեստական տեսակետից վեպը մնում է անաւարտ: Այդ անաւարտութեան տազնապար գագսում է վեպի վերջին էջերում, երբ հեղինակն անհանգստութեամբ կրկնում է. «Ուր գնալ, ընկեր Հայաստան, ո՞ր...»⁴⁸: Այդ ճանապարհը Հայաստանը գտել էր, որը միաժամանակ բոլոր ճշմարիտ հայրենասէրների ճանապարհն էր:

Վեպում հանդես են գալիս նաեւ բազմաթիւ այլ կերպարներ, մեծ մասամբ մտաւորականներ, որոնք խօսում են, փիլիսոփայում, դատում աշխարհի եւ մարդկանց մասին, երբեմն ինքնատիպ, յաճախ շատ ձգձգուած, բայց այդ դատողութիւնների մէջ բացակայում է ճշմարիտ շահագրգռութիւնը երկրի նկատմամբ: Սակայն, յայտնի է, որ այդպիսին չէր հայ մտաւորականութիւնը,

որ նրա յաագոյն մասը ապրում է կուում էր ժողովրդի հետ մարդկային իսկական կեանքի համար: Այստեղ էլ գաղափարական սխալ դիրքաորումը հեղինակին գրկել է իրական եւ լիարխն կերպարներ ստեղծելու հնարաորութիւնից: Իսկ նրա կերպարների երկարաշունչ դատողութիւնները մեծ շափով ծանրաբեռնել են, ձգձգել վէպը:

Իր գեղարուեստական ցայտուն մտածողութեան շնորհիւ Կ. Չարեանը դարձել է ինքնատիպ արուեստագէտ: Սակայն երկար ժամանակ կտրուած լինելով մայրենի գրականութիւնից եւ լեզուից, նա մոռացել է խօսակցական լեզուն եւ կենդանի խօսքը նրա վէպում շատ արհեստական է հնչում, որն անհրաժեշտ է դարձնել անելի բնական, մանաւանդ, որ նրա լեզուական մշակոյթը բնդհանուր առմամբ գեղեցիկ է եւ պատկերաոր:

Մեր դիտողութիւնները չեն յանգում Կ. Չարեանին միանգամից սովետական գրող դարձնելու պահանջին, այլ վերաբերում են վէպի գաղափարական եւ գեղարուեստական հիմնական վերամշակմանը ճշմարիտ, ժողովրդական հայրենասիրութեան դիրքերից, իսկ այդ աշխատանքն անհրաժեշտ է կատարել, անհրաժեշտ է նախկին վէպն օժտել գաղափարական նոր բովանդակութեամբ, փաստօրէն ստեղծել նոր երկ, եւ այդ դէպքում միայն «Նաւը լերան վրայ» վէպը արժանի կը լինի հրատարակուելու մեզ մօտ, Սովետական Հաստատում:

Յանկալի է նաեւ, որ վէպի վերամշակումը աւարտելուց յետոյ հեղինակը գրի յառաջարան եւ բացատրի իր կատարած աշխատանքի (վերամշակման) անհրաժեշտութիւնը:

Է.Դ. ԹՈՓՉԵԱՆ [ստորագրութիւն]

30.VII.61

Բ.

ԿԱՐՇԻՔ

«Նաւը լերան վրայ» վէպի մասին

«Նաւ»-ը հայ ժողովուրդն է, որն ապրել ու գործել է պատմա-աշխարհագրական աննպատ հանգամանքներում: Այդ պայմաններից է բխել նրա «ճառագայթող» երագը՝ ունենալ անկախ, ազգային պետականութիւն, որը նպատի «էն գլխից» դասական հայութեան գօրաոր հանճարի ծաղկմանը: Այս նպատակն է հետապնդել հեղինակը տուեալ վէպում:

Իր ողջ էութեամբ՝ վէպը գրուած է բուրժուական գաղափարախօսութեան ռէակցիոն իտանքի դիրքերից: Առհասարակ, մենք գտնում ենք տարօրինակ, երբ գեղարուեստական վէպի յաակնութիւն ունեցող հեղինակն անցեալում քանիցս հրապարակուած երկը փորձում է «վերամշակել» իբր թէ հակառակ ծայրից: Դա անհնարին է, անթոյլատրելի եւ վնասակար մեր գործի համար: Եթէ հեղինակը վերանայում է իր անցած ուղին, ապա պարտաոր է գրել «Կեանքը լերան վրայ» եւ ոչ թէ սովետական գրական անդաստան մտնել շուտ

տուած կոստիմով, մի կոստիմ, որի մաշուած եւ ծուէն-ծուէն եղած քելերը փտել են վաղուց:

Նշենք, որ վէպի ֆոնը Դաշնակցութեան տիրապետութեան անփառունակ ժամանակաշրջանն է: Ահա վէպի գլխաւոր հերոս, կապիտան Արա Հէրեանը մտնում է եկեղեցի, ուր «ժամերգութիւնը պարզ, յուզիչ ժողովրդական ձեւ էր առել»⁴⁹: Ի գարմանս քնքերցողի, արարողութեանը մասնակցում են նաեւ ոչ-խարները, որոնց բառաշով հաւատացեալների սրտերի անմեղութիւնն է արտայայտում (էջ 83)⁵⁰: Այստեղ մարդիկ, -- եթէ հաւատանք հեղինակին, -- համակուած են խոր, լուսաւոր զգացումներով, նրանց աչքերը հաւատով լի են, իսկ դէմքերին փայլումն [sic] է պայծառ ժպիտը: «Կարծես ամէնքի սրտի մէջ ներկայ էր անտեսանելի մի ուժ, զօրաւոր եւ բարեկամ մի ուժ» (էջ 84)⁵¹:

Ժամանելով դաշնակցական հանրապետութիւնը, Հէրեան նման հոգեպարար միջավայրում, ազդուելով «Սուրբ-Սուրբ»ի սրտի խորքից քիտղ տրտնջալի երգից մտայղանում է հայ ժողովրդին ծառայելու գաղափար՝ բերել հայ ազգի «երազամ նար... նար հաւատքի եւ յոյսի» (էջ 85)⁵²: Նար եւ նա, -- ասում է գլխաւոր հերոսը, -- մի ամբողջ պատմութիւն ենք... դա սրտի մի արկածախնդրութիւն է... ինձ համար նար ուրիշ բան է... ինչ էլ լինի, այն պիտի հասցնել Սեւան (էջ 559)⁵³:

Բնորոշ է, որ վէպի գլխաւոր հերոսները եւ ոչ մի չափով չեն դատապարտում Դաշնակցութեան արկածախնդրական տակտիկան: Ընդհակառակը, գլխաւոր հերոսի հետ միասին, վէպի կարեւոր անձերը տողորում են այդ արկածախնդրական մտայնութեանը, որի համար եւ պայքարում են: Վէպը հիմնական իր սկզբունքներով քաջազնունիական է⁵⁴:

Հեղինակն այն համոզումն ունի, որ «Գաղտնիքների մեծ գրքում գրուած է, որ Հայաստան երկիրը պէտք է վերածնուի եւ վերաստեղծուի»⁵⁵, որ հայ ժողովրդի դրաման բաղկացած է չորս գործողութիւնից. առաջին գործողութիւն՝ արեւմտահայերի կոտորածը, երկրորդ գործողութիւն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը եւ «երկրի մաքրագործումը օտար բազմութիւններից[»], երրորդ՝ Չրադաշտի վերադարձը եւ Հայաստանի նիւթական վերաշինութիւնը, չորրորդ՝ հայութեան նիւթական եւ հոգեկան վերածնունդը եւ նոր պատմական դարաշրջանի սկզբնաւորումը (էջ 520)⁵⁶: Արժէ այստեղ յիշատակել, որ հեղինակի ասելով՝ Չրադաշտը դարաբաղդի հայ է եղել, իսկ Լենինի ուսմունքը եւ գրադաշտութիւնը նոյնական են⁵⁷: Հեղինակը չի հերքում իր վէպում, որ Լենինի ուսմունքը հայ ժողովրդին բերում է նիւթական վերաշինութիւն: Լենինիզմի յաղթանակը նիւթապաշտութեան (մատերիալիզմի) յաղթանակն է, մինչ հայ ոգին կը ծաղկի չորրորդ գործողութեան վերջում: Նիւթապաշտ լենինեանները հայ ոգին սնուցել չեն կարող: Հեղինակը եւ նրա գլխաւոր հերոսները ոգեպաշտներ են, տիպիկ ռեակցիոն իդէալիստներ, որոնք վէպում քարոզում են, թէ գոյի էութիւնը ոգին է, որն անիմանալի է եւ նրան ոչ մի ուժ չի սպանի: Այսինքն՝ հայը ծնուած օրից դաշնակցական է: Մի օր հայի ազգայնական ոգին հրաքիսի նման կը ժայթքի եւ կը խորտակի գրադաշտութիւնը (լենինիզմը), ինչպէս որ արաւ քրիստոնէութիւնը:

Դաշնակցական ռասիզմի բորած այս փոփոխակը կիրառուած է ամբողջ վէպում: Ապացոյցներ են պէտք: Խնդրենք: Վէպի 521-522 էջերում կարդում ենք՝ «]Ես գիտացուի զառակ եմ,-- ասաց Ուրանեանը,-- եւ կարող եմ ձեզ ասել, որ ժողովուրդը հանդարտ կը մնայ իր տեղում, ինչպէս լեռը մնում է, երբ մրրիկ է, բութ ու բորան: Ե՞նչ կարելութիւն ունի նրա համար, որ մեծամասնականները նիւթապաշտ են: Նա եղել է, կայ եւ կը մնայ...

-- Ահ, խօսում ես, էլի, բժիշկ ջան: Ահա կը գան, կը սպաննեն մարմինը, կը սպաննեն ոգին:

-- Դա միամտութիւն է ուժ չկայ, որ կարողանայ սպաննել ոգին... Ոգին ծովերի տակից անցնող, լեռ ու ժայռ ճեղքող, գաղտնի ճանապարհներ բաց անող հսկայական մի հոսանք է, որի աղբիւրները մեզ համար նոյնքան առեղծուածային են, որքան բնութեան գոյութեան պատճառները, արեւի շուքը երկրագնդի շրջելը, կեանքի սկիզբ առնելը... Չկայ, չկայ ուժ, որ կարողանայ սպաննել ոգին: Կարելի է ժամանակաւոր կերպով նրան քողարկել, շեղել նրա բնական զարգացման բնագոյրը, բայց անհետացնել անկարելի է: Եւ եթէ պատահի այնպէս, որ արգելքներ դնեն, աշխատեն նրան խեղդել, մա կը հաւարուի Լուսինների ներսում, ինչպէս վտանգաւոր գագերը հաւարուած են հողի տակ եւ մի օր, նրանց ահաւոր ճնշման տակ, ամէն ինչ վեր կը ցատկի, հրաբուխի նման դուրս կը ժայթքի եւ կը քանդի այն, յանուն ինչ բանի այդ ոգին ուզում էին խեղդել: Ես չեմ վախենում նոր քարագոյրիւններից...

-- Դա ճիշդ է,-- ասաց Պերոնեանը: Բիզանդացիները գանգատում էին, քէ... որտեղ հայերը համախօսւում էին, այնտեղ ամէն ինչ հայանում էր...

-- Եղբայր,-- բացականչեց Հրեանը վհատուած ձայնով,-- խօսում ենք ամէն տեսակ հարցերի մասին եւ մոռանում ենք մի հարց, մեր սահմանների հարցը... Առանց Մուրմարուի, առանց այն հողերի, որ մենք կորցրինք, ինչպէ՞ս կարող ենք ապրել...»⁵⁸:

Վէպի գլխաւոր հերոս Հրեանը ոչ միայն չի հակաճառում իդէալիստական-ռասայական այս քարոզին, այլեւ Մուրմարուի հարցն է համարում կարեւոր:

Այս մէջբերումը ձեզ չի՞ համոզում: Ի՞նչ ենք մէկ ուրիշը: Բացք վէպի 58-րդ էջը եւ կարդացէք հետեւեալ տողերը. «Հայ կեանքը միշտ էլ չափազանցութիւններով է սնուել... Մութ, անբնութիւն, բանականութեան չենթարկուող մի աշխարհ, ուր պատահականը եւ անսպասելին գալիս պատուաստում են խտրադէմ լեռների նման կայուն եւ անխորտակելի երեւոյթներին... Ամէն ինչ յուսահատիչ է, դժբախտ վերին աստիճանի եւ միեւնոյն ժամանակ ամէն ինչ այնքան պայծառ, բարձր եւ յուսաւոր...»⁵⁹:

Այսպիսով, հեղինակի գլխաւոր հերոսը պնդում է (իսկ վէպում ոչ ոք դա չի հերքում), քէ անբնութիւն աշխարհում պատահականն ու անսպասելին «գալիս պատուաստում» են «լեռների նման կայուն երեւոյթներին»... Ո՞րն է պատահականը: Շարադրանքից պէտք է կտահել, որ դա կոմունիզմն է [ ] «գրադաշտութիւնը»: Վիճակը քէն յուսահատիչ է, բայց եւ «ամէն ինչ այնքան պայծառ է, բարձր եւ յուսաւոր»: Այս երկուութիւնը երեւութական է, բանի որ

հասարակական կեանքով վճռականը, «կարեւորը ոգին է» (էջ 180)⁶⁰: Վեպն ամբողջովին այս գաղափարով է յագեցած:

Իսկ չէ՞ որ դա մի ռեակցիոն տէրտէրականութիւն է, որի դէմ մենք կոչուած ենք պայքարելու: Այո, հեղինակը քարոզում է ռաս(ս)այական եւ իդէալիստական խաւարամտութիւն: Անհատատալի՞ է: Կարդանք նրա վեպի 185-187 էջերը, ուր ասում է. «[Ա]զգերի կեանքում առաջադիմութիւնը՝ պատմութեան եւ մտքի՝ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ նոր վերադարձ դեպի բուն ժողովրդի իսկութիւնը: Դեպի այն վճիռ ու պարզ հոգեկան ակնադրիսրը, որտեղից առաջ են եկել նրա գլխաւոր առաքինութիւնները եւ որոնց վրայ հիմնուել է նրա լինելու կամքը: Այն մաքրամաքուր նախասկզբնական ուժերը, որոնք սնուցել են եւ արդարացրել նրա էութիւնը: Այդ տեսակետից, ամէն մի իսկական յեղափոխութիւն յետ գնալ է, ոչ դեպի այն՝ ինչ անկատար կերպով անուանում են անհոգութիւն, այլ դեպի այն, ինչ կազմում է ժողովրդի հոգեկան բնոյթը, վերածագման⁶¹ դրոշմապատճառը:

-- Առաջնակիցը մերկութիւնը...

-- Չգիտեմ, կարողանո՞ւմ են ինձ բացատրել... Իսկական յեղաշրջումը կատարում է այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը վերագտնում է իր պայծառ, անմեղութեամբ լուսատրուած աչքերը, որոնք կարողանում են տեսնել անհրաժեշտը յախտենականութեան լոյսի տակ եւ այդ անհրաժեշտը վեր են ածում մարդկային, գոտ մարդկային արժէքների: Իրականութիւնը շրջանական է. նա անցեալի եւ ներկայի համադրութիւնն է: Նա կեանքի գերագոյն այն միութիւնն է, որով մենք վերամշակում ենք, ինչպէս արտը վերամշակում է ցանոդի մեծդի եւ հիմնական ժեստի մղումով»⁶²:

Պատմագիտութեան իրագել մարդը խելքի կ'ընկնի, որ վեպի հեղինակը դէմ լինելով հասարակական պրոգրեսին, բառացիօրէն կրկնում է Ջամբատիստ Վիկոյի⁶³ պատմութեան շրջանաձեւութեան յետադիմական քեզը: Բացարձակ եւ ամենագօր ոգու վերադարձը սկզբնական իր ելակետին, իր «մաքրամաքուր» ակունքին՝ սա է մարդկային կեանքի իմաստն ու եզրը: Այս սկզբունքն են քարոզում վեպի հերոսներից մի քանիսը եւ յատկապէս Մարկ Պետրոսը: Այս անսքող իդէալիստ-միստիկը ասում է. «Անձը գերիմացական եւ գերժամանակային է»: Նրա «թելադրութիւնները վճռական են եւ որոշ չափով յախտենական» (103)⁶⁴: «Հոգեկան գօրութիւնը եւ միութիւնն անյաղթելի են... Արտաքին դէպքերը մեզ այցելում են այն ժամանակ միայն, երբ մենք ներքնապէս արդէն պատրաստ ենք ընդունելու նրանց... Ոգին է որ ստեղծում է արտաքին դէպքերը, նա է հրաւիրում նրանց» (107)⁶⁵:

Նեղութիւն կրէք թերթել վեպի 102-107 էջերը, եւ դուք կը լսէք իդէալիստական այս քարոզները, որոնք չեն հերքում վեպի եւ ոչ մի անձնատրութեան կողմից: «Գերմարդկային եւ գերժամանակային» անձը Նիցշէի⁶⁶ հերոսը չէ՞: Ափսոս, որ վերջինս չի իմացել, որ Ջրադաշտը դարաբաղեան ծագում ունի: Սպիրիտուալիստական այս գառանցանքը մեզ մօտ բերում է օտար ափերից:

Եւ այսպէս, այդ «մաքրամաքուր, նախասկզբնական» ոգին է քեւածում վեպի բոլոր գլուխներում, այդ վնասակար գառանցանքի շաղախով է ձեւի-

ուած ամբողջ վեպը: Համեմատելով հայկական ոգին վրացականի հետ, հետսներից մեկը բարբառում է. «Վերջ ի վերջոյ այն, ինչ բնորոշում է հային, ֆիզիկականը չէ, այլ մտայնութիւնը: Մարտի ժողովուրդներ գոյութիւն չունեն, բայց գոյութիւն ունեն գտուած, տիրական մտայնութիւններ: Հոգեբանութեան իշխող միութիւնը: Եղել են բախտատուր ժամանակաշրջաններ, երբ հայկական հոգեկան ներուժութիւնը հասել էր ամբողջականին, գտել էր ոսկէ համադրականը, լոյսը եւ այդ այն աստիճան, որ կարողացել էր այդ լոյսը կրօնքի, ճարտարապետութեան, մշակոյթի միջոցով տարածել աշխարհի շրս կողմը...

Բառական է նայել մեր շուրջը հենց այստեղ Վրաստանում, այդ բանում համոզուելու համար:

-- Եղել է եւ դադարել է:» (էջ 195)⁶⁷:

Այսպիսով, վրացիները կորցրել են իրենց ազգային մտայնութիւնը, իսկ «դասական» հայերը պահպանել են: Եւ, իբրեւ ապացոյց այդ մտքի, հեղինակը խօսեցնում է նոյն հերոսին այսպէս. «Մի տիրական մտայնութեան տեղ -- ասացինք, որ ժողովուրդը մտայնութիւնն է -- ստեղծուեցին զանազան մտայնութիւններ, քօղարկուեց կենտրոնական այն ճրագը, որով ազգը լուսաւորում էր իր լինելու խորհուրդը, հաստատում իր տիեզերական անհրաժեշտութիւնը, կարկառում իր արխանի ցահը...

-- Կենացդ, Սուլթանեան... Ինչ լաւ ասացիր, արխանի ցահը...

-- ... Աշխարհը ցնցուել է մրրիկով, իսկ հորիզոնի վրայ կուտակուած ծանր ուրիշ ամպերը մեզ ատետում են դեռ նոր, ատելի սոսկալի մրրիկներ...: Մեզ անհրաժեշտ են բոլոր մեր ուժերը այդ փոքրիկի միջից անցնելու եւ դիմադրելու համար: Իսկ դիմադրել կարելի է միայն լուռ եւ տիրական ոգեկան ուժով. ... Ուզենք կամ չուզենք մեր արխանը բափում է, բայց բափում արխանը զուրկ է նշանակութիւնից, եթէ նա չի ճառագայթում: Գերագոյն գաղափարի համար ազատ կամքով ընդունած մահը կեանքը լուսաւորող հոգեկան փարոս է, այլապէս, յուսահատութիւն է եւ պարսպ... Մեր պատմութիւնը միշտ էլ եղել է ահաւոր եւ մեծդի, եւ մենք միշտ էլ ապրել ենք վտանգաւոր կեանք: Եթէ չենք անհետացել... որովհետեւ վտանգի ժամերին մենք վերագտել ենք մեր իսկութիւնը, մեր միութիւնը, մեր հոգեկան դէմքը...: Ահա այդ: Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ են հոգեկան ուժեղ դէմքից, որոնք ասելիք եւ բերելիք ոչինչ չունեն, որոնց ձեռքում ոչ մի ճրագ չկայ լուսաւորուելու [sic] համար այդ ընդհանուր քառսը, կոչուած են անհետ կորչելու...» (էջ 197-199)⁶⁸:

Այսպիսով, որեւէ ազգութեան գոյութեան գլխաւոր նախապայմանը, նրա հոգու երանգն է, «զուսաւորչի կանթերը», որը չի տրուած այլ ժողովուրդներին, այլ «գաղտնի գրքերի» համաձայն, տրուած է հայերին: Ռուսներն էլ դեռ շատ կայ, որ դրան հասնեն: Վնասական այս իդէալիստական թոթովանքները վաղուց են մերկացուած մարքսիզմի կողմից:

Ասացինք, որ հեղինակն այն համոզումը ունի, որ հայ իրականութեան մէջ կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից: Այդ բանի «ասպացոյցն» է հետեւեալ իրողութիւնը. Հէրեանն Ալեքսանդրապոլի մի գիւղում է, երբ բռնկում է Մայիսեան

ապստամբութիւնը: Եւ ահա, գիտ է գալիս Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի լիազօրը՝ աշխատողներին ողջունելու, ասելով՝

«— Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն ներկայացնում է աշխատաւոր մասսաների կամքը... Ինչպէս գիտէք, մեր ժողովուրդը յոգնել է անդադար տետող պատերազմներից, տիրող աղքատութիւնից, անօրութիւնից եւ որոշել է վերջ տալ անտանելի դրութեանը... կոմիտէն ինձ ուղարկել է ձեզ մօտ, որպէսզի դուք էլ միանաք բանուորների ու գիւղացիների շարժմանը եւ վերջ տալ այն խայտառակ դրութեան, որի անմեղ զոհերն էք...»

Խօսում էր: Տեղ-տեղ տաքանում, տեղ-տեղ կանգ առնում, որպէսզի ժամանակ տայ մտածելու: Նայում էր դէմքերին, տեսնելու համար, քէ ինչ տպաւորութիւն են բողնում իր ասածները: Դէմքերը փակ էին, քար:

Էրբ երիտասարդը վերջացրեց, բոլոր ներկաները նայեցին Տէր-Պօղոսին: Տէր-Պօղոսը կուշ եկաւ, գլուխը բաղեց ուսերի մէջ, երկու ձեռքերով բռնեց մօրուքի ծայրերը եւ, յանցանք գործած շնիկի նման, աչքերը յառեց Հէրեանի վրայ:

Հէրեանը լցնում էր իր ծխամորճը, առանց ոչ որի նայելու:

Լռեցին» (էջ 259-260)⁶⁹:

Ինչպէս տեսնում էք, նոյնիսկ վէպի բոլշեիկը չի դատաւարտում Դաշնակցութեանը, խօսում է բառականին մշուշապատ, իսկ գիւղացիները քար լռութիւն են պահպանում կամ յաւագոյն դէպքում ուզում են, որպէսզի «շնիկի պէս կծկուած Տէր-Պօղոսը» խօսի: Համակրանքի եւ ոչ մի խօսք չի լսում ռեոլիցոնները գիւղացիներից, իսկ Հէրեանը՝ լռում է: Սա իրականութեան կեղծում է, չէ՞:

Ուշագրաւ է, որ Ալեքսանդրապոլում գտնուող Հէրեանը ծանր ապրումներ ունի. «Վերջին երկու օրուայ տեսածները եւ ապրումները բոյնի նման դեռ շարունակում էին շրջել նրա արեան մէջ» (էջ 276)⁷⁰: Ինչո՞ւ: Ռրովիետեւ նա համոզուած է, որ Բրեստ-Լիտովսկու դաշնագրութեամբ Լենինը լքել է հայերին (էջ 467)⁷¹: Ռրովիետեւ նա պնդում է վիճելիս, քէ «Մենք կուում ենք մեր անկախութեան համար, աւելի լաւ է պատուով մեռնել, ոչնչանալ, քան կորցնել այդ անկախութիւնը» (էջ 466)⁷²: Հէրեանի պատկերացմամբ՝ Դաշնակցութիւնն ու հայ ժողովուրդը նոյնական են, համերաշխ: Դրա համար է, որ երբ պառլամենտում նախարարը խօսում է Դարսի անկման մասին, «Հայաստանը տնքալով շարժուեց: Վշտից հարքած, դանդաշելով ման եկան լեռները» (էջ 472)⁷³:

Կարելի՞ է անտարբեր կարգալ այն յերիւրանքը, քէ «Բոլշեիկները բուրքերի քարեկամ են... Իսկ բուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ գցեցին այս վիճակի մէջ» (էջ 585)⁷⁴: Այս քիտուած սիլլոգիզմի իմաստն այն է, որ 1918-1920 բուականների հայ ժողովրդի ողբերգութեան պատճառը բոլշեիկներ[ն] են, այլ ոչ Դաշնակցութիւնը: Նոյն համոզման է Հէրեանը, որը երագում է մի օր նուաճել այլ երկրներ, քազաւորութիւններ եւ քալանուած ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծել (էջ 583)⁷⁵:

«Այր լի [է] հայկական նացիոնալիզմի քարոզչությամբ, ազգային սնապարծուրեան «զոհարներով»: Բացեցէք [sic] վէպի 190-րդ էջը, ուր ասում է վրացիների հասցէին. «Միշտ էլ այդպէս են եղել: Այս մարդիկ չեն աշխատել, չեն տանջուել, սարսափների չեն ենթարկուել: Ապրել են ուրիշների աշխատանքով, եւ վաղը ով էլ գայ, կ'ապրեն նրա աշխատանքով: Դա փիլիսոփայութիւն է»⁷⁶:

Թրիլիսի ճաշարանը մտնելով, Հերեանն ասում է. «-- Դրսից նայես, սրբերի են նմանում, իսկ նրանց ոտելու ձեր նայես տաւարի: Մարդը կենդանի է... Ազնուագոյն ուտողը շինականն է: Լաւաշի մէջ փաթարում Դարալագեազի պանիրը պարզ է եւ հիմնական, ինչպէս արօրին յանձնուող արտը...[»] (էջ 191)⁷⁷:

Մեր ինչի՞ն են պետք բոլոր ազգայնական այս գկրտոցները: Ո՞վ կը հաւատայ այն հեքեաթին, որ բրբուհիները հաճոյքով անձնատուր են լինում հայ ֆիդայի[ի]ներին [sic], նրանք լաւ սիրուհիներ են, իսկ հայ կանայք՝ բոլորն ինքնասպան են լինում անձնատուր շինելով բուրբերին: Մի՞թէ ճիշդ է, որ հայ մարտիկները չէին բռնաբարում բրբուհիներին (էջ 27)⁷⁸: Հայ գիւղացին որսախ է, որ «ռուսներից եւ նեմէցներից ազատուել են» (էջ 72)⁷⁹: Ո՞վ չի հասկանում այս կեղծիքը: Ո՞ր միամիտ ընթերցողը կը հաւատայ, երբ հեղինակը գրում է, թէ մի բուֆետում հաւարուել էին կովկասեան ազգերի ներկայացուցիչները, իսկ քիչ հեռուն, [«]նստարանների վրայ կուշ եկամ բուրբերը քնել էին ձեռագնում եւ աչքի տակից ռիսերիմ նայուածքներ էին գցում նրանց վրայ» (էջ 216)⁸⁰:

Ինչո՞ւ բունատրենք մեր երիտասարդութեան ոգին հետեւեալ դաշնակցական քարոզով. «-- Ահա, հիմա դուք ասացէք,-- բազականչեց նա յուզուած ձայնով,-- ահա մի կողմից այս պայծառ եւ խորհրդաւոր ջորակների դիպրոգը, մահի եւ սիրոյ այս բախտաւոր խօսակցութիւնը եւ միւս կողմից արխանաբու բուրբը...: Բախր եւ բուրբը... Չէ, քնութիւնն անողոր է:

Հերեանը, որ սովոր էր Միրանեանին հակաճառելու, այս անգամ էլ չկարողացաւ իրեն զսպել: Մէջքը ետ գցեց բազկաթոռի վրայ եւ ասաց՝

— Եիշտըր ասած, եթէ վերցնենք մեր արարանցումն, նա էլ Բախի երաժշտութիւնից մեծ բան չի կարող հասկանալ...

Հարցը դրանում չի,-- բողոքեց Միրանեանը:

Երեւի նոյն Գերմանիայում էլ կան շատ գիւղացիներ, որոնք Բախից ոչինչ չեն հասկանում... Եւ այդ մասին շատ անգամ մտածել եմ... Հարցը նրանումն է, որ հայ գիւղացու մէջ, նրա արտաքին կոչութեան յետեւ, նրա անգիտակցական խորքում արձանագրուած են մարդկային մտքի եւ հոգու բարձրագոյն բոլիքների բոլոր կարողութիւնները... Դիր նրան բնականոն պայմաններում եւ նա կը մտնի բախեան բարդ աշխարհից ներս, ինչպէս իր սեփական տունը...: Որովհետեւ նրա հոգեկանը հիստուած է նոյն Բախի հոգու նիւթից եւ նրանք կուլտուրապէս ցեղակից են... Նրանք կարող են աղօթել նոյն տաճարում, յուզուել նոյն յուզմունքներով, ոգեւորուել նոյն ոգեւորութիւններով,

նստել միասին, մէկ մէկի աչքերի մէջ նայել եւ մէկ մէկին հասկանալ առանց խօսելու:

Մօտեցաւ սեղանին: Բաժակները նորից լցրեց: Եւ խմեց:

-- Իսկ թուրքը... Այստեղ դէմ դիմաց կանգնած երկու իրարամերժ, հակառակնեայ աշխարհներ են... Սոսկալին այն է, կապիտան Հերեան, որ թուրքը հոգեկան անցեալ չունի, նրա անգիտակցականը մութ գիշեր է, լցուած գազանային քնազոյներով եւ նախնական ախորժակներով... Նկատուած է, որ երբ թուրքը քարձրագոյն կրթութիւն է ստանում այլասերում է: Նա վախենում է մշակոյթից, հասկանում է, որ մշակոյթը, երբ արտաքին անբովանդակ ձեւ չէ -- մահացու է նրա համար:

-- Անկասկած իրաւունք ունես, -- պատասխանեց Հերեանը տխրած ծայնով: Փաստերը յամառ են, բայց ժողովուրդը միշտ մնում է ժողովուրդ ինչ ազգի էլ պատկանի, յանցաւորը դեկավարներն են...

-- Դեկավարներն են թէ ժողովուրդը ես այդ չգիտեմ, սակայն այսօր թուրքը անպատիւ գինուորական է: Քաջ, անվախ, բայց անպատիւ: Նա ատելի մարդասպան է, քան մարտիկ: Եւ իբրեւ մարդասպան, նա չի կարողանում տանել այն ամէնը, ինչ կապ ունի հոգու եւ մտքի հետ: Այսօրուայ թուրքը գերազանցապէս հակամշակութային է: Այդ պայմաններում ի՞նչ առնչութիւն թուրքերի եւ Բախի միջեւ...» (էջ 405-406)⁸¹:

Չտարիւն ուսսխայական այս մոլուցքը դուր է գալիս Հերեանին, որը խմելով ճակատ մեկնող խմբապետի կենացը (որին հեղինակը կոչում է գլխապետ), ասում է թուրքերի հասցէին. «... պաժարուտա, այդ շներին մի լաւ դաս տուէր...» (էջ 412)⁸²:

Վէպում երկու ռուսներ կան: մէկը Դաշենկան, որի հետ Բաբումում կենակցում է Արա Հերեանը, որը նրա գալուց յետոյ նկարագրում է որպէս սրճարանի կին: Իսկ միւսը Ֆեոդոր Պանիելեիչը [Պանտելեիչը - ՎՄ], որը ողորմելի հարբեցող է եւ յաճախ համեմատում է շան հետ: Երբ տեսնում է Հերեանին, «Ուրախացած շնիկի պէս դէս ու դէմ» է նետում (էջ 415)⁸³: Ռուս տղամարդուն երբ օղի չեն առաջարկում, նա շան է նմանում (էջ 423)⁸⁴:

Ի՞նչ դաւանանք ունի այս դժբախտ ռուսը, միապետական է, ըստ վէպի: «Ամէն ինչ նոյնն է... Փոխուել է միայն հասարակարգը, միս աշխարհը կարմիրների տիրապետութեան տակ է... Նու, ի՞նչ կարող ենք անել... Խոմ, երբ ծնուեցինք, գիտէի՞նք, որ պիտի ապրենք ցարերի տիրապետութեան տակ... Մեր աչքերը բաց արինք եւ պոռացինք կեցցէ Ալեքսանդր Երրորդը, կեցցէ Նիկոլայ Երկրորդը... Նա, հիմա ծնուել եմ եւ պոռում եմ կեցցէ Վլադիմիր Իլիչ Լենին...» (էջ 536)⁸⁵:

Ահա թէ հասարակական ինչպիսի տականքներ են Լենինի հետերդոյները, -- կեզրակացնի վէպի ընթերցողը: Պատահական չէ, որ տուեալ վէպում կոմունիզմին յարում են Երեւանի խուժանները եւ մարդասպանները:

Հեղինակը սիրում է իր ընթերցողներին ազգային սնապարծութեան կարկանդակներ էլ հրամցնել: «Բիզանդիան իր լաւ[ա]գոյն շրջանում երեք քառորդով եղել է հայկական» (էջ 204)⁸⁶, որ «մշակոյթը ոգի է, եւ մշակոյթը յա-

տուկ է մանաւանդ փոքրիկ ժողովուրդներին» (էջ 205)⁸⁷: Կեղծելով ժողովրդական առասպելների ու կրօնի սոցիալական բովանդակությունը, որը նույնն է բոլոր ժողովուրդների մօտ, հեղինակը գրում է. «Մշակոյթը հարստութիւն, քաղաքակրթութիւն, ընկերական բարենորոգում կազմ կամ պետական գործութիւն չէ միայն, այլեւ ոգեկանութիւն, կեանքը լուսաւորող եւ հարստացնող ճրագ...: Արդ, եթէ լաւ ուսումնասիրենք մեր պատմութիւնը, կը տեսնենք, որ սկզբից, առասպելական օրերից, մենք վագել ենք այդ ճրագի, այդ լոյսի ետեւից: Արայի եւ Շամիրամի լեգենդը երկու սկզբունքների պայքարն է: Մի կողմից Արան՝ յովագի ուժեղ, ճկուն մարմնով, քաջ, լուսաւոր մտքով, ամբողջական ու զօրեղ արեւային արքան՝ անմար ճառագայթներով հիստում կամքը, խորհրդանշաններ ստեղծող յանդուգն տեսլապաշտը, արիւնը եւ տառապանքը երջանկութեան վերածող եւ տիեզերքի իմաստը լոյսով դրսեւորող քրմապետը, եւ միւս կողմից, Շամիրամը՝ ասորա-բարեկական անապատային ջերմը, կանացիութիւնը, հիստերիան, լիբիդոն, աղանիւն եւ օձը, ռսկին եւ ռճիրը, լուսնային պաշտամունքի պատճառը...:

Մեզ մօտ աստուածությունը դրսից իշխող, անողոր եւ անդիմադրելի ուժ չէ, այլ լոյսի նման եւ մարդի միջոցով միշտ վերածնունդ, միշտ վերաստեղծուող գործութիւն: Մարդ պարտ է դառնալ լոյս, ճառագայթ... աստուածանալ...: Երեւի մեր նախնիքները ունեցել են հոգեկան միջոցներ այդ մեծութեան հասնելու համար... այդ միջոցները մենք կորցրել ենք» (էջ 205-207)⁸⁸:

Ով գիտէ կրօնների էությունը եւ պատմությունը, կ'ասի, որ սա եւս նացիոնալիստական կեղծիք է, տգիտութեան արդիւնք: Հեղինակը շարաշահում է կրօնի համամարդկային խեղաթիւր բովանդակությունը ազգային պատմուճան հազցնելով դրան: Մոլորութիւն՝ պարուրում փրուն ֆրագներով:

Հեղինակը մի փշրանք էլ է գցում «ազգասէր»-ի առջեւ, յիշատակելով, թէ Նապոլեոնը ծրագրել էր ազատագրել արեւելեան երկրները, որ նրա մարշալ Միրապոր դարաբաղցի հայ Միհրան Մուրադեանն է, որը ձգտում էր անկախ Հայաստան ստեղծել: Հեղինակը հաւատացնում է, թէ Լ. Տոլստոյի Բագրատիոնն էլ հայ է եւ այլն⁸⁹:

Հոս[ի]ոսի ձեռագրից⁹⁰ քաղուած այս «սփռփիչ» լուրե[ր]ն ամրապնդում են այն մեծադրոյոյ յայտարար[ութեան]ը, որ իբր թէ հայ ժողովուրդը «էն գլխեմէն» իր առանձնայատուկ ոգով, ճառագայթելու իր կարողութեանը դասական է:

Ռուսների համեմատութեամբ «Մենք պարզապէս պատկանում ենք տարբեր հոգեկան աշխարհի... Մենք արեւի, պայծառութեան, յստակութեան, ներդաշնակութեան ձգտող ժողովուրդ ենք... Մենք խորքով եւ ձեռով դասական ենք եւ այդ է պատճառը, որ անհատը ողբերգութիւններից անցել ենք միշտ մեր հոգեկան միութիւնը պահելով...

-- Եթէ այդպէս է, այն ժամանակ Պուշկինը...

-- Պուշկինը այդ: Նա այն է, որին ոռու ժողովուրդը բնազդաբար ձգտում է՝ շափ, ներդաշնակութիւն, պայծառութիւն: Հենց դրա համար է, որ Դաստա-նսկին իր հռչակաւոր ճառում Պուշկինին ցոյց էր տալիս իբրեւ այն հեռաւոր

ճրագը, որին ոուս ոգին պետք էր հասնի... Մենք այդ ճրագը դարերից ի վեր է կրում ենք մեր հոգու մեջ: Վկայ Արարատը, իսկ Արարատի առաջ Պուշկինը փոքր է...

-- Ահ, ինչեր էր ասում, պարոն Հերեան...: Չէ, ես ձեզ հետ համաձայնուել չեմ կարող... Մաշա, տես պարոն Հերեանը ինչեր է ասում Պուշկինի մասին...» (էջ 388)⁹¹:

Ռուս ոգին դեռ պիտի հասնի հեռաւոր «ճրագին», որը մենք դարեր ի վեր ունենք,-- ասում է Հերեանը: Ահա թէ ինչի են հասցնում ազգային սնապարծութիւնը, համապատասխան-ուսուխայական գառանցանքները:

Վայից միստիգիզմի զարշահոտութիւն է փշում: Ուզո՞ւմ էր համոզուել այն քանում, կարդացէք էջ 25, 26, 40, 50, 75, 84: Ահա մի էջ հեղինակի կատարեալ միստիկ նկարագրութիւնից. «-- Ինչ մեծ բեմադրող է երկինքը,-- ասաց Ջուարթը,-- ինչ իրօրինակ բեմադրող...: Արեւը ամէն օր դուրս է գալիս եւ ներս է մտնում, ինչպէս հսկայական դրամայի մի հերոս...: Եթէ մարդ կարողանար ճանաչել միս ծածկուած դերակատարին...»

-- Նրանք, անտարակոյս, գոյութիւն ունեն... Մենք չգիտենք...: Այսինքն՝ գիտենք եւ չգիտենք...: Գիտենք մեր մեծագոյն խելքով, որ չի տրամաբանում...: Կան բաներ, որ խօսքերով չես կարող հասկացնել, նրանց չես կարող ասել. եթէ ասես՝ քեզանից կը փախչեն, կը հեռանան...

-- Ասում են Լուսաւորչից առաջ այս վայրերում մեծ եւ գօրեղ աստուածներ էին ապրում...

-- Նրանք դեռ կան, այստեղ են:

-- Իսկ ես կարծում էի առասպելներ էին:

-- Առասպելներն աւելի իրական են, քան իրականութիւնը: Ես հաստատ գիտեմ, նրանք կան, նրանք ներկայ են ամէն տեղ... Լճի մէջ, ափերի մօտ, այստեղ...

-- Այստե՞ղ...

Ջուարթը ուսերը անհանգիստ շարժեց:

-- Պատկերացրէք, ես նրանց ներկայութիւնը շատ պարզ կերպով զգացի այս առաւօտ:

-- Ո՞ւր:

-- Եկեղեցում, երբ ոչխարները մայելով ներս մտան... Ուրախացած նրանք յետոյքները օրօրելով վազում էին դէպի պատարագի սեղանը... Նրանց աչքերը տարօրինակ կերպով լուսաւորուած էին... Շատ զարմանալի էր... Այդ տեսարանը մեխուել, մնացել է մտքիս մէջ: Ուրիշ մի բան, տարօրինակ էր նաեւ քահանան, որ օրհնում էր նրանց... Իսկ բափքվուած մօրուքով, քիչ կռացած իր քթով, իր ճեղքուած, փոքրիկ աչքերով...» (էջ 98-99)⁹²:

Մի՞թէ սովետական ընթերցողը կը մարսի կրօնական բնոյթի այս գառանցանքը: Գժուա՞ր է հասկանալ հեղինակի խորհրդաւոր գրոյցը Սեանի ափին, մի գրոյց, որից աղօթքի հոտ է գալիս: Կարդացէք 114-116 էջերը, որ տարերային մի շունչ առել է հարուստին իր բազուկների մէջ, որ ամէն ինչ երգում է անտեսանելի մի աստուածութեան շուրջը: Այստեղ «... ստորերկրեայ

նգիները լճի տակից մրճահարում էին կղզին»։ Մեռանայ լիճը վաղուց մասնակցել է հերոսի «ներքին գոյացման պրոցեսին»⁹³։ Նա եկել էր կղզի «աղօքքով», «ծածկուած եւ ամենի աստուածների վերակոչման օրը»⁹⁴։ Մարդու կեանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ «վազք մեր սեփական ոգու ետեւից, մեր իսկ հոգին վերագտնելու համար»[,] ասում է Հէրեանը (էջ 146)⁹⁵։ Տիպիկ միստիկական են 163-164 էջերը։ Հայաստանի «Ամէն մի բուն հողում մի հոգի է ճառագայթում» (էջ 286)⁹⁶։ Վէպի հերոսը 372-րդ էջում շրջապատուած է ուրուականներով՝ «իրական եւ հաւասարապէս անիրական»⁹⁷։ Հեղինակը հաւատացած է, որ «մեռելի մտածումը այնքան մեծ է, որ ոչ մի մարդկային բան չի կարող արտայայտել։ Մեծ է այնքան, որքան աշխարհը, որքան բովանդակ տիեզերքը» (էջ 442)⁹⁸։ Վէպի հերոսներից մէկը գրուցում է «Պարոնայք բարձրագոյն հոգիներ»-ի եւ «Պարոնայք հրեշտակներ»-ի հետ (էջ 449)⁹⁹։ Ոգիները, ոգիների ամբոխներ հանգիստ չեն տալիս ոմանց։ «Մենք ամենքս էլ շրջապատուած ենք ոգիներով... շրջալուծւած»։ «Ոգիները ներսն են, մարդկանց մտքի մէջ, ուղեղի մէջ... Չար ոգին միջակութիւնների ոգին է» (էջ 516)¹⁰⁰։ Հէրեանը գալիս է այն եզրակացութեան, որ Հոփսիսմէ վանքը կառուցուած էր հոգով, ոչ թէ բառերով, այն էլ հայ հոգու մրբագին շաղախով։

«Հէրեանը հասկացաւ, որ նոր իջնող ճառագայթների մէջ յանկարծ կենդանութիւն ստացած այդ տեսիլքը պարզ ճարտարապետութիւն չէր, քարերի ներդաշնակ շարուածք եւ գծերի հոյակապ կառուցուածք չէր միայն... Մեծ էր եւ խոր, ոչ կրօնական հանգամանքի պատճառով, այլ որովհետեւ նրա գոբութիւնը գալիս էր մի ուրիշ աշխարհից, ուր ամէն ինչ պատճառաբանուած էր բնագանցական տուեալներով, վերջնական, ակնհայտ, ինչպէս աստղաբաշխական երեւոյթները։

Եւ այդ հոգեկան չափին էին պատկանում նաեւ հեռուն կանգնած վեհաշուք լեռները եւ յոյսերը...» (էջ 544)¹⁰¹։

Իր միստիկ գաղափարները մարմնացնող մի հերոսի բերանով հեղինակն ասում է. «Չեն հասկանում, — ասաց նա ձեռքերը երկարելով վանքի կողմը, — չեն հասկանում, որ մարդկային մեծութիւնը ծնում է անդնդի եզերքին. հանգիստ եւ ապահով կեանքը մեծ գաղափարների ծննդավայր չի եղել եւ մեծ հոգեկան դէպքեր չի ստեղծել... Ապրում են աշխարհիս ամենամախախտման վայրերից մէկում, ուր խաչածեւում են հոգեկան հիմնական հոսանքները, ուր համադրում են լինելիութեան ծածկուած սկզբունքները. կազմում էական հիմնաքարերը, իսկ խօսում եւ գործում են այնպէս, ինչպէս խօսում են եւ գործում արեւմտեան որեւէ մզկութած արուարձանի բնակիչները... Միշտ նոյն բանն են կրկնում, — շարունակեց, — ազատագրուել...։ Ազատագրուել ինչի՞ց... Ամէն ինչ արտաքին է, մակերեսային։ Չեն հասկանում, կարեւորը ազատագրուելու բոխքը չէ, այլ անհատի խորքը, այլ գալիք տեսիլքի կամքը, որ գոյանում է էութեան մէջ քիմիական բաղադրութեան նման...։ Հաւատացէք, պարոն նաւատար, այդ մարդիկ նման են այգիների շուրջը կանգնած այն հողէ, փխրուն պատերին, որ քամիները եւ անձրեւներն ուտում են բոնրից դուրս եկած տաք հացի նման... Չեն հասկանում. աշխարհը միշտ էլ եղել է

քառս, որի հաւասարակշռութիւնը պահպանել են նորոգուող աստուածները...» (էջ 554-555)¹⁰²:

Ի հարկէ, այս ամենից յետոյ հեղինակը պետք է յանգէր սոյիստիզմին, հրաժարուէր երեւոյթների պատճառները որոնելուց: Ահա թէ ինչու նա գրում է. «Խօսում են, օրինակի համար, մարդկային կազմի եւ հոգեբանութեան վրայ ազդող արեւային բիծերի մասին... Մեծ ազդեցութիւն ունի նաեւ մի պարզ մոծակի խայթումը... Եշմարտութիւնը այն է, որ շատ քիչ բան զիտենք եւ առհասարակ քառսի մէջ ենք... Աւելի լաւ է պատճառներ չփնտոնել: Դէպքերը եկել են, ընդունենք նրանց կորովալի հանգստութեամբ: Մարդկային հոգու մէջ կայ անբռնարարելի մի կէտ, մի կարգ...» (էջ 558)¹⁰³:

Եթէ ամեն ինչ քառսային վիճակում է, չկայ օրինաչափութիւն, ապա ուրեմն «անցեալը, անտարակոյս, խորհողների մի շարք է եւ դժուար է ամեն ինչ ընթացել» (էջ 203)¹⁰⁴: Սրան յաջորդում է այն բոլորած ազնոստիկական քեզը, որի համաձայն «աշխարհի բոլոր վայրերը, բոլոր երեւոյթները նախօրօք արձանագրուած են մեր մէջ: Երբ այցելում ենք մի վայր, պարզապէս վերջիշում ենք նրան: Աշխարհն այնքան գոյութիւն ունի, որքան բովանդակուած է մեր մէջ» (էջ 398)¹⁰⁵: Ականջդ կանչի, քահանայ Բերկի¹⁰⁶: Ռուսաստանի տիրապետութեան պատճառները, — կարդում ենք վէպում, — «քնազանցական էին, իսկ մեծամասնականներինը՝ ռոբինզոնեան» (էջ 518)¹⁰⁷: Բոլշեւիկները որպէս մատերիալիստներ, հարթած են «հողով, իրերով, տարրական առարկաներով»:

Ռուսաստանից եկած մարդիկ խօսել է [sic] «փոքրիկ ժողովուրդների բոլորովին անկախ ապրելու անկարողութեան մասին: Մէջ քերեց Մարքսին եւ Էնգելսին, տուեց Լենինի անունը եւ աշխատեց ասածները հիմնատրել... գիտական տուեալներով» (էջ 144)¹⁰⁸: Մի՞թէ սա դաշնակների մաշում փաստարկը չէ, հազար անգամ ծամծմուած նրանց մամուլում: Միայլ է հեղինակը, երբ հայ մեծամասնականների հայրենասիրութեան էութիւնն ուրիշներին օգտագործելն է համարում (էջ 547)¹⁰⁹:

Բնորոշ է, որ Հերեանը Դաշնակցութեան քանակին նայում է «գորգուրայից, եղբայրական աչքերով» (էջ 55)¹¹⁰: Հեղինակը նշում է, որ «զարգացած մտքի բռնագրօսիկ ցուցադրումը կանանց մօտ միշտ էլ սեռային հրապուրանքի խորամանկ մի միջոց է» (էջ 486-487)¹¹¹: Սա տիպիկ բուրժուական գրպարտանք է կանանց հասցէին:

Վէպում պատմական իրողութեան մտացածին երեւոյթներ կան:

Լեռնաաշխարհի ջահելները թէ՛ են անուձ, երբ թշնամին Երեւանին է մօտեցել: Արտաքին դէպքերը չեն ազդում ընտանեկան կեանքի վրայ, — գրում է հեղինակը (էջ 50)¹¹²: Նա գրում է, թէ դաշնակից մեծ պետութիւնները Դաշնակցութեանը չեն օգնում, այլ օգնում են բուրքերին եւ, որ դա սրիկայութիւն է: Բայց 1918-1919 թթ. բուրքերին օգնել է Սովետական Ռուսաստանը եւ ոչ թէ Անտանտան: Ուրեմն, այդ կշտամբանքը ռուսների հասցէին է: Վէպի 211-րդ էջում խօսում է Վեդիի բուրքերի ապստամբութեան մասին, որի հետեւանքով դաշնակները մարքագարդել են այդ շրջանները¹¹³: Ո՞ւրն է պետք այս քեզը,

եքէ ոչ մեր հակառակորդներին: Աղբրեջանցիների կտորածը հեղինակը համարում է երկրի մարբագործում «օտար բազմութիւններից»: Վէպում գերագնահատուած է հայ ժողովրդի կրօնականութիւնը:

Վէպը գաղափարական առումով ուրիշ շատ խոցելի տեղեր ունի: Օրինակ, փետրուարեան դաշնակցական աւանտիւրան հեղինակը համարում է ապստամբութիւն, որը չի դատաւարարուած: Միայն շների «զոյց»ից է բնօրհնողն իմանում, որ հարուստները փախել են:

Հէրեանի եւ Չուարքի միանալը վէպի վերջում՝ արհեստական է: 1918-1919 բուականների մասին գրուած վէպը չի կարող անցնել գլխաւորի կողքով՝ ռեւոլյուցիայի հասունացող երեւոյթների, Դաշնակցութեան անարգանքի սիւնին գամելու կողքով:

Սմբած ինտելիգենտ [Հ]էրեանները չեն այդ տարիների հերոսները, եւ ոչ էլ Սուլբանեանները, Միր[ան]եաններն ու Պետրոնեանները [Պերոնեանները - Վ.Մ.]: Հայկական նացիոնալիզմի վարակով տարուած մի խումբ բախտախնդիրներն ու տիրացուները չեն, որ մեր վէպերի էջերը պիտի գրաւեն, այլ նոր հոսանքի՝ կոմունիզմի մարտիկները:

Մի՞թէ կարելի է այդ վէպը կոմունիստական հասարակութեանը ծառայեցնել՝ խմբապետը «գլխապետ» յորջորջելով: Չէ՞ որ դրա էջերում լիակատար պրոպագանդում եւ գործում են խմբապետները, իսկ կոմունիստների ստուերներն են բոթովում: Միակ «բնդդիմադիր» ուժը Դաշնակցութեան դէմ՝ վէպում հանդէս է բերուած ֆուտուրիստ Կարա Կերվիշը [Կարվիշը - Վ.Մ.]¹¹⁴: Մի՞թէ կան մարդիկ, որոնք լուրջ արժանիք են համարում, երբ հեղինակի վէպում Լեւնինականի գիղերում բուզ է աճում (էջ 250)¹¹⁵, տաւարը սմբակներով է լինում, բուշեիկները ախրով են սովեալներին հրապարում, կանայք վտանգի ժամանակ ծաղրում [sic] են (էջ 469)¹¹⁶, բուշեիկները չորացած աղբիւրի են նման (էջ 354)¹¹⁷, եւ այլն:

Այս վէպի հեղինակը յաճախ առարկաները նկարագրում է որպէս շնչաւորում էակներ, իսկ կենդանիներին՝ որպէս մտածողներ: Նրա մօտ գորտը մտածում է, շունը՝ հանդգում է, հաւատում է, մտածում է, խղճահարում է, իրեն յանցաւոր է գգում (էջ 569)¹¹⁸, այծը մտածում է (էջ 571)¹¹⁹, շունը ներքին ձայն ունի (էջ 575)¹²⁰, եզներն առաջանում են մտածկոտ (էջ 71)¹²¹, Հայաստանի հողերը տառապում են (էջ 31)¹²² եւ այլն: Վէպում մարդիկ էլ անասնակերպ են երեւում: Նա գրում է. դժբախտ տաւարի նման մայքերի վրայ երկարած գաղթականները (էջ 295)¹²³, գիղացիք նայում են տաւարի աչքերով (էջ 249)¹²⁴, մարդն ու տաւարը սեւ մարեր են որոճում (էջ 217)¹²⁵, բշտառները շնիկների պէս խածում են (էջ 127)¹²⁶, բշտառներից մէկը երկայնահասակ լակոտ էր (էջ 127)¹²⁷, մի տղայ որսի շներին յատուկ բնագոյով մարդիկ մխարում են (էջ 127)¹²⁸:

Հեղինակը բաւականին խրովի է վարում լեզուի կանոնների հետ: Փորձում է ստեղծել անհնարին պատկերներ եւ լեզուախաղեր: Ահա մի քանի օրինակներ. պարզ աչքերով տեսնել մտածումները (էջ 25)¹²⁹, իրենց յետեից մի կտոր լուսարաց քաշքշելով (էջ 26)¹³⁰, քանդում, ակօսում երեսից է

առաջանում մտտ մի քիթ (էջ 28)¹³¹, գլխի վագոն, խիստ շենքեր (էջ 29)¹³², եկաւ անապատը, ապտակեց դէմքերը, կուլ տուեց նայուածքները (էջ 30)¹³³, բառամած արծաթի արտացոլումները (էջ 30)¹³⁴, նուիրական անունը Հէրեանի գլխի մէջ մի վայրկեան երգեց (էջ 30)¹³⁵, խարուած խոտեր (էջ 31)¹³⁶, տեսարանը լուս]ցուած էր ճերմակ խաղողի հիւրով (էջ 33)¹³⁷, լոյսի եւ հաւատի ակօսներ (էջ [3]4)¹³⁸, բոյսի անել դրաման... տնկի մէջ ման եկող շրագուցիչ սարսափի ներխուժութիւնը, նրա արմատների ողբը, նրա երակների մէջ սառած կանգնած վախը (էջ 37)¹³⁹, հողերը յանկարծ մրափել էին (էջ 38)¹⁴⁰, լոյսերի անտեսանելի ծննդաներ (էջ 48)¹⁴¹, սեւ թշուառութեան անկլինից վայր թափուած մարդկութիւն (էջ 48)¹⁴², կուրացած լուսառութիւն[ը] չկարողացաւ վարագորել դժխտի այդ պատառը (էջ 48)¹⁴³, կորովի օդը... խոնարի պարզութիւնը (էջ 50)¹⁴⁴, լքել քանդուածութիւններ... օդը լցուած էր անձկութիւնով (էջ 51)¹⁴⁵, լոյսերի հետ (էջ 51), բռունցքները գալարուած, աչքերը այրուած (էջ 52)¹⁴⁶, նուան ջրի գոյն լաւաներ (էջ 68)¹⁴⁷, ճանապարհի վիզը (էջ 69)¹⁴⁸, կապոյտ քամի (էջ 69)¹⁴⁹, եզներն յառաջանում են մտածկոտ, խաղաղութիւնը մտածում է եզների աչքերում (էջ 71)¹⁵⁰, հանդիսութիւն (էջ 88)¹⁵¹, վշտվշտալ (էջ 93)¹⁵², ճառագայթների խմբեր (էջ 115)¹⁵³, գնդակահարում էին գիշերը (էջ 123)¹⁵⁴, գնդակներով լցուած [սեւ մի] Աֆրիկայում (էջ 123)¹⁵⁵, պատերը սկսում են մոնչել (էջ 123)¹⁵⁶, ճրագները թրուածինի նման խածել ու փորել էին դիմագծերը (էջ 124)¹⁵⁷, ցուրտը շաշում էր սեւ կատուի նման (էջ 149)¹⁵⁸, թրուածինի ենթարկուած մագելով, հեղուկ նայուածքով, փիստ ձևոքերով (էջ 159)¹⁵⁹, բերանը ծերացած (էջ 160)¹⁶⁰, ձեռք հասնութիւնները (էջ 176)¹⁶¹, դօղանջում է [sic] (էջ 221)¹⁶², մարմինների ողկոյզ (էջ 243)¹⁶³, կատաղի հողմերից հրմշտուած նախ շեղուելները, բարձր ալիքների շառաշուն փշրուելը յառաջակայմի ստորոտին, գատուող փայտերի ճարճատիւնը եւ [sic] ջրի մակերեսից վեր բարձրացած պտուտակը շրջում է պարսպում (էջ 264)¹⁶⁴, կօշիկները շարչարուած (էջ 293)¹⁶⁵, գլխիս վրա էնքան գործ կայ (էջ 302)¹⁶⁶, ինձ դէմ խոսք արկացած չէ՞ք (էջ 307)¹⁶⁷, հնչիւնների ամբոխը (էջ 310)¹⁶⁸, նախ յետոյքը (էջ 318)¹⁶⁹, երկինքը դրդել է (էջ 341)¹⁷⁰, մի կով մայում էր (էջ 373)¹⁷¹, քամին մայում է (էջ 400)¹⁷², երկրաշարժ էր մասն գալիս (էջ 423)¹⁷³, բարձր անձնառութիւն (էջ 440)¹⁷⁴, չափազանցուած կեանքով լցուած (էջ 469)¹⁷⁵, դրդող էր ման գալիս (էջ 470)¹⁷⁶, կապոյտ յոյզ (էջ 479)¹⁷⁷, կապոյտ աղաղակներ (էջ 483)¹⁷⁸:

Շարունակելու հարկ չկայ:

«Նարը լերան վրայ» վէպը գաղափարապէս մեզ համար խորք է, այն Դաշնակցութեան տիրապետութեան արդարացումն է:

14/10-61 ք.

[ԶՆՌԱԳԻՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ]

201 - Այստեղ եւ այլուր ժողովուրդը «կազմուած է տարբեր հայկական հոսանքներից» -- շարունակ մոռացում է աշխատանքը.

205 - Հայ ժողովրդի ոտքի կանգնելու, բարձրանալու, փրկութեան նախապայմանը համարում է հոգեպէս վերականգնելը.-

-- Մշակոյթը ոգի է եւ մեծ մշակոյթը յատուկ է փոքր ժողովրդին.-

232-236 - Խրմիեանի [sic] գովքն է եւ հայոց Սենեքերիմ Արծրունի քազատրի գերեզմանի (ոսկորների) վրայ սգահանդէսը Վարագուն եւ ժողովրդի ողբը որ քազատր չունեն: Հարկ կայ բողոնելու այս նկարագրութիւնը? [sic]

250 - Գիւմրու մօտ ես... եւ ծաղկած նշենիներ ու քզենիներ?

261 - 262 - Խօսելով յեղափոխութեան մասին, սովետ[իզ]ացիան, մայիս-եան] ապստամբութեան եւ այլն, շարունակ ասում են, որ Ռուսաստանը այլոր է խոստանում [?] բաժանի ժողովրդին: [1 բառ անընթ.]

-- Հիմնականը - հայ ժողովրդի բացառիկութիւնը:

-- Ոչ մի խօսքով ու բառով չի դատապարտում այդ ծանր կացութեան յանցարեքներին -- դաշնակ պետականութեան ղեկավարներին

294 - Հեռադրութիւնների մէջ ծանրացած պարտեզները:

295 - [բաց մնացած]

301 - Չեր մեկնելուց յետոյ սենեակը վարձքել էինք մի երիտասարդ տղի

403 - Ժպտիր, րուշվա, ժպտիր...

312 - Մենակութիւնը ամբողջութիւն է: Ինչքան նա լերկացած լինի արտաքին աշխարհից, այնքան կատարեալ է:

312 - Վիշտը, շարշարանքը եւ մահը բուն կեանքի էութիւնն են, նրա գոյութեան եւ գոյանալու ամենակատարեալ զէնքերը: Ինչքան յիմար են մարդիկ, որ ուզում են այդ մոռանալ:

313 - Եղիր մենակ եւ մինչեւ վերջ հետեւիր քո կեանքին:

347 - Դաշնակցական] սպայ Միրանեանը ասում է.- Բագրատիւնը՝ հայ Բագրատունիների շառաւիղն էր:

348 - Նապոլեոնի մարշալներից.- «Մուրատը[?] Միւրան Մուրադեանը դարաբաղցի էր եւ եթէ ռուսներին յարբէր, անպատճառ կ'իջնէր Կովկաս եւ այն ժամանակ Հայաստանը անկախութիւն կը ստանար եւ այժմ մեծ պետութիւն կը լինէր»:

(Իսկ հերոսը - Հերեանը ոչ թէ հերքում է այդ գառանցանքը, այլ յուզուելով ասում է - գարմանալի է, այդ մասին իսկի չէի իմացել...)

Լեզուական.-

404 - Կը գնայի Պետերբուրգը, երաժշտանոցը, ջութակի դասերը շարունակելու... Բաւականին յարմարութիւն էի ցոյց տալիս...

Գ.

ՊԵՏՆՐԱՏԻ ԳԻՐԵԿՏՈՐ ԸՆԿ. Մ. ԳԱԻԹԵԱՆԻՆ

Գրականագէտ ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԻՑ

Կ. Չարեանի «Նարը լերան վրայ» վեպի հրատարակութեան կապակցութեամբ ձեզ հետ ունեցած իմ վերջի գրոյցից յետոյ հարկ են համարում յայտնել հետեւեալը.

ա) Կ. Չարեանի գործերից որտե՛ մեկի հրատարակման մասին եղել է վերադաս օրգանների համապատասխան որոշում, իսկ թե՛ կոնկրետ որ գործը պետք է հրատարակել նոյն որոշմամբ այդ յանձնարարում էր լուծել Գրողների Միությանը եւ Պետհրատին: Ին՝ մասնակցութիւնը այդ գործին եղել է միայն բանաւոր կարծիք յայտնելը:

Ես հիմա էլ այն հաստատ համոզման եմ, որ միանգամայն ճիշդ է կատարում վեպի ընտրութիւնը:

բ) Երբ վեպի հրատարակման հարցը սկզբունքօրէն լուծուած էր ինձ յանձնարարուեց լինել հրատարակութեան խմբագիր եւ այդ աշխատանքը կատարել շտապ, քանի հեղինակը Հայաստանումն էր: Ես հարկադրուած եղայ ընդհատել իմ արձակուրդը[,] մնալ Երեւանում Յուլիս Օգոստոս շոգ ամիսներին եւ աշխատել հեղինակի հետ:

գ) Այդ յանձնարարութիւնը ես կատարել եմ ամենայն բարեխղճութեամբ եւ պատասխանատուութեան լրիւ գիտակցումով: Վեպը խմբագրուած է, եւ բաւական զգալիօրէն, երկու անգամ, մեկ[,] քննարկի վրայ, մեկ արդէն մեքենագրած օրինակի (այդ օրինակները պահում են ինձ մօտ եւ հարկ եղած դէպքում կարող եմ ներկայացնել):

դ) Օգոստոսի վերջերին լրանում էր Կ. Չարեանի վիզայի ժամկետը եւ նա պետք է մեկնէր: Պետհրատի հետ պայմանագրային ձեւականութիւնները կատարելու համար անհրաժեշտ էր ներկայացնել ձեռագիրը: Այդ պատճառով մեքենագրուած վերջին օրինակը ես հնարաւորութիւն չունեցայ մի անգամ եւս կարդալ եւ յանձնեցի Պետհրատին, զգուշացնելով բաժնին, որ այն ես մի անգամ եւս պետք է կարդամ, որից յետոյ կը ստորագրեմ տպագրութեան համար: Հեղինակի հետ բանաւոր համաձայնութեան եկանք, որ եթէ անհրաժեշտ լինի լրացուցիչ խմբագրական միջամտութեան (ոչ հիմնական, այլ փոքր կրճատումներ կամ ուղղումներ) եւ այն կը կատարեմ առանց իրեն տեղեկացնելու: Այդ է միակ պատճառը, որ քննարկը ես չեմ ստորագրել: Միանգամայն անհիմն է այն բանում իմ կողմից ինչ որ կանխամտածուած ինքնապահովագրման միտում դիտելը:

Որպէսզի փարատեմ Պետհրատի աշխատողների նման կասկածները, կից ներկայացնում եմ ձեռագրի իմ մօտ եղած օրինակի տպագրութեան ստորագրած տխտույլային էջը եւ փոքրիկ ուղղումներով նորից խմբագրած մի քանի էջեր, որոնք պետք է ղնել համապատասխան տեղերում: Կարծեալ գտնում եմ անհրաժեշտ արտադրութիւն իջեցնելուց առաջ մի անգամ եւս կարդալ ձեռագիրը, լեզուական, ոճական եւ այլ կարգի ուղղումներ կատարելու համար:

ե) Ինձ համար անհասկանալի է, անբացատրելի եւ խիստ վիրաւորական այն փաստը, որ մինչեւ հիմա իմ պայմանագիրը չի վաւերացուած եւ նրան համապատասխան ընթացք չի տրուած: Ինչո՞ւ համար է այդ քաշքշուկը: Եթէ պայմանագիրը չի վաւերացում, այն նկատառումով, թէ դեռ չի լուծուած վեպի տպագրելու կամ չտպագրելու հարցը[,] դա ինձ վերաբերող խնդիր չէ: Այդ հարցը պետք էր լուծել նախքան վեպը ինձ խմբագրելու յանձնելը:

Եթէ համարում է, որ խմբագրի կատարած աշխատանքը անորակ է, ապա այդ դէպքում եւս ձգձգելը հարցի լուծումը չէ: Նման պարագաներում առաջացած կոնֆլիկտը լուծելու համար Գրողների Միութիւնը կազմում է համապատասխան էքսպերտային յանձնաժողով, որը եւ գնահատում է կատարած աշխատանքը: Բոլոր դէպքերում եւս մեծ աշխատանք եմ կատարել եւ չեմ կարող հանդուրժել, որ թէկուզ անպաշտօն կերպով, բայց իմ կատարած աշխատանքը համարուի անբարեխիղճ: Վայր յանձնելուց յետոյ անցել է եօթը ամիս, կարծում եմ ժամանակն է այդ քաշքշուկին վերջ տալ:

զ) Ինձ տուած անանուն գրախօսի «կարծիք»ը վէպի մասին, եւ չեմ կարող դիտել որպէս իմ կատարած աշխատանքի գնահատական, որովհետեւ այնտեղ հարցը սկզբունքօրէն այլ տեսանկիւնով է դիտուած: Այդ գրախօսականը կարող էր արժէք ներկայացնել Պետիրատի եւ Գրողների Միութեան համար՝ երբ սկզբունքօրէն լուծում էր վէպի տպագրման հարցը: Հիմա արդէն նա ուշացած ու անտեղի կարծիք է, ոչ մի առնչութիւն չունեցող խմբագրի կատարած աշխատանքի հետ: Անանուն հեղինակի այդ «կարծիք»ի մասին իմ վերաբերմունքը խիստ բացասական է:

Եւ անհրաժեշտ եմ համարում գրաւոր շարադրել իմ դիտողութիւններն այդ մասին, որը եւ ներկայացնում եմ այս դիմումին կից:

Խնդրում եմ արագացնէք հարցի ինձ վերաբերող մասի լուծումը:

Յարգանքներով՝ ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ [ստորագրութիւն]

10 Մարտի 62 թ.

ՄԻ ԶԱՆԻ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ. ՉԱՐԵԱՆԻ
«ՆԱԻԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ» ՎԷՊԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆԻ
ԿԱՊԱԿՅՈՒԹԵԱՄԲ

Կ. Չարեանի վէպի անանուն գրախօսը ունի մի քանի ուշագրաւ նշումներ, որոնք կարելի է հաշուի առնել վէպի վերջնական խմբագրման ժամանակ: Մակայն նա հիմնական գնահատականներում կանգնած է սխալ դիրքերի վրայ, եւ նրա հետեւութիւնները ընդունելի չի կարելի համարել: Ըստ իս այդ սխալը կայանում է հետեւեալում.

ա) Նա մոռացել է, որ գործ ունի բուրժուական գրողի հետ եւ մօտեցել է հեղինակի գործին, այն չափանիշներով, ինչ կարելի է կիրառել միայն սովետական կամ սոցիալիստական ռէալիզմի ուղղութեան գրողի նկատմամբ:

բ) Ունենալով միանգամայն բացասական վերաբերմունք դէպի Կ. Չարեանի քաղաքական անցեալը գրախօսը կանխակալ ու խիստ միտումնաւոր մօտեցում է ցուցաբերել թէ գործի ամբողջական գնահատականի եւ թէ նրա առանձին մանրամասների նկատմամբ, այդ պատճառով աշխատել է տեսնել միայն վէպի բացասական կողմերը, միանգամայն այքաբող անելով, այն շատ դրականը, որ կայ վէպում: Այդ նոյն կանխակալ կարծիքի հետեանք է թերեւս, որ գրախօսը վէպի շատ կողմերը տեսել է ծուռ հայելում, նրանք ներկայացրել է գլխիվայր շրջում:

զ) Գրախօսը միանգամայն աչքաբող է արել Կ. Ջարեանի քաղաքական հայեացքների այսօրուայ էվոլյուցիան եւ մօտեցել է նրան, ինչպէս եւ նրա գործին քաանական բուականների ակնոցներով, այդ պատճառով էլ նրա հետեւորիւնները սխալ են ու անբնորոնելի:

Փորձեմ հիմնաւորել ասածներս:

Լ.

Գրախօսի հիմնական հետեւորիւնը վեպի մասին հետեւեալն է. «1918-1919 բուականների մասին գրուած վեպը չի կարող անցնել գլխաւորի կողքով ռեւոլյուցիայի հասունացող երեւոյթների, դաշնակցութեանը անարգանքի սինն զամելու կողքով: Սմբած ինտելիգենտ Հերեանները չեն այդ տարիների հեյասները, եւ ոչ էլ Սուլբանեանները, Միրանեաններն ու Պերոնեանները: Հայկական նացիոնալիզմի վարակով տարուած մի խումը քախտախնդիրներն ու տիրացումները չեն, որ մեր վեպերի էջերը պիտի գրաւեն, այլ նոր հոսանքի կոմունիզմի մարտիկները» («Կարծիք» էջ 18):

«Մեր վեպերի էջերը» հարցադրումը ինքնին արդէն սխալ է: «Մեր վեպերը» կարող են գրել միայն սոցիալիստական ռեւոլյուցիոնորոնեան գրողները եւ նրանց նման պահանջ ներկայացնելը ճիշդ կը լինի: Իսկ Կ. Ջարեանին այդպիսի պահանջ ներկայացնելը առնուազն միամտութիւն է:

Սխալ է նաեւ «այդ տարիների հերոսների» մասին դատողութիւնը: Վէպում նկարագրուած տարիների իրադարձութիւններում կենտրոնական տեղ էին գրաւում եւ դաշնակցականները, եւ «սմբած ինտելիգենտները» եւ «նացիոնալիզմի վարակով տարուած» շատ այլ մարդիկ, հետեւապէս նրանք կարող են այդ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնների պատկերմանը նուիրուած ամէն մի գեղարուեստական գործի կենտրոնական հերոս դառնալ:

Որեւէ պատմական ժամանակաշրջանի գործող մարդկանց եւ իրադարձութիւնները պատկերելիս յաճախ պատահում է որ հեղինակը եւ նրա հերոսները ռեւոլյուցիոն դիրքերի վրայ կանգնած լինելով հանդերձ կարողանում են տալ օրեկտիւ իրականութեան ճշմարտացի պատկերի այս կամ այն կողմը:

Այդ կապակցութեամբ աւելորդ չի լինի յիշեցնել Վ. Ի. Լենինի հոյակապ գնահատականը Լ. Տոլստոյի մասին. «Մեծ արուեստագէտի անուան համարութիւնը ռեւոլյուցիայի հետ, որը նա ակներեւօրէն չրժբոնեց, որից նա ակներեւօրէն մի կողմ քաշուեց, առաջին հայեացքից կարող է տարօրինակ եւ արհեստական թուալ: Հօ չի կարելի հայելի անուանել այն, ինչ ակնյայտ կերպով ճիշդ չի արտացոլում երեւոյթները: Բայց մեր ռեւոլյուցիան չափազանց քարոյ երեւոյթ է. նրա անմիջական կատարողների եւ մասնակիցների մասսայի մէջ կան սոցիալական շատ տարբեր, որոնք նոյնպէս ակներեւօրէն չեն ընթրոնում տեղի ունեցող անցքերը, նոյնպէս մի կողմ էին քաշում պատմական այն իսկական խնդիրներից, որ իրադարձութիւնների ընթացքը դրել էր նրանց առաջ: Եւ երբ մեր առջեւ իրօք մեծ գեղագէտ է, ապա նա պետք է իր երկերի մէջ ար-

տացույր ռեուլիցիայի կողմերից գոնե մի քանիսը» (Լենին, *Երկեր*, [հատոր] 15, էջ 242): (ընդգծումները մերն են - ՀՐ.Գ.Ր.):

Այս եւ միմիայն այս լենինեան շափանիշով պէտք է մօտենայ իրաքանչիւր բուրժուական գրողի եւ մանաւանդ Կ. Չարեանի գործի գնահատմանը: Կ. Չարեանը, ի հարկէ, Լ. Տոլստոյ չի, քայց նա անպայման արուեստագետ է եւ իրապաշտ արուեստագետ: Նա իր արուեստի ուժով կարողացել է տալ դաշնակցական Հայաստանի միանգամայն օրելուի ու ճշմարտացի պատկերը եւ դա է նրա վեպի խոշոր արժանիքը:

Անանուն գրախօսը քանքեր է գործադրում գտնելու համար հեղինակի մօտ բուրժուական գաղափարախօսութեան ռեակցիոն դիրքեր, սոլիպսիզմ եւ ազնուստիցիզմ, վկայակոչում է քահանայ Բերկլիին եւ այլ[ն] եւ այլն, մոռանալով որ զարմանալի կը լինէր, եթէ այդ ամէնը չլինէր Կ. Չարեանի մօտ, չէ որ նա տիպիկ բուրժուական մտածողութեան մտատրական է եղել իր ամբողջ կեանքում:

Հետաքրքիր է, օրինակ, ինչ կարծիք պէտք է յայտնէր մեր անանուն գրախօսը ռուս գրող Ի. Ա. Բունինի¹⁷⁹ մասին, որին Մովսէսական սեժ հանրագիտարանի վերջին հրատարակութիւնը տալիս է հետեւեալ բնութագիրը՝ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ ռեուլիցիան Բունինը դիմաւորեց քննամարտ: 1919 թուականին “Օղեսկի նովոստիայում” նա որպէս կոսմոպոլիտ եւ դաւաճան փառարանում էր ինտերվենցիան: Շուտով փտարանդուեց արտասահման, որտեղ հրատարակեց մի շարք յօդուածներ, լցուած կատաղի ատելութեամբ դէպի Մովսէսական Ռուսաստանը»:

Այդ նոյն Բունինի հինգհատորեակը հրատարակուեց վերջերս Մոսկուայում, որի յառաջարանում հետեւեալ գնահատականներն է [sic] տրուած Բունինի մտածողութեանն ու աշխարհայեացքին. «Իր ամբողջ շնորհալի ճիւղով հանդերձ Բունին արուեստագետը չկարողացաւ ազատուել իր դասակարգի ազնուականութեան ռեակցիոն հայեացքներից... Դասակարգային սահմանափակութիւնը խանգարեց խոշոր արուեստագետին տեսնել, որ իր աչքի առաջ վերջացաւ հին Ռուսաստանի պատմութիւնը, որն ինքն էր դատապարտում իր գործերում, եւ սկսուեց իր կեանքը վերակառուցող ժողովրդի նոր պատմութիւնը: Բունինը չկարողացաւ տեսնել, որ աշխարհը այլ է դառել, չէր ուզում տեսնել իր հայրենիքում կատարուած փրկարար փոփոխութիւնները, թւալտ հասկանում էր, որ հին աշխարհը խորտակուել է եւ անցեալը անհետացել անվերադարձ կերպով»:

Այդ նոյն յառաջարանի մի այլ տեղում ասուած է. «Տարբեր ժամանակներում գրուած Բունինի հրապարակախօսական յօդուածները, ակնարկները եւ նրա մի քանի պատմութեանները անարժան են նրա տաղանդին եւ յաճախ չեն տարբերում էմիգրանտ գրպարտիչների շարամիտ, շարանենգ խզրզոցից»:

Փորձենք համեմատութեան եզրեր անցրնել: Բունինը մինչեւ վերջն էլ «չկարողացաւ տեսնել» եւ «չէր ուզում տեսնել իր հայրենիքում կատարուած փրկարար փոփոխութիւնները» եւ սակայն նրա երկերի հինգհատորեակը

հրատարակում է: Կ. Չարեանը տեսաւ եւ հրապարակով ողջունեց այդ փոփոխութիւնները, վերախմբագրեց իր վէպը, որտեղ ցոյց տուեց, որ այդ փոփոխութիւնները հայ ժողովրդի փրկութեան միակ ճիշդ ուղին էին: Եւ այդուհանդերձ նրա ոչ թէ երկերի ժողովածուները, այլ անգամ այն վէպը, որ փառաբանում է սոցիալիստական յեղափոխութեան գործի յաղթանակը չեն ուզում որ հրատարակուի:

Սա ի՞նչ արտառոց ու անբացատրելի մտայնութիւն է:

«Լիտերատուրնայա զագետա» թերթի վերջին համարներից մէկում գրուած է այն մասին, որ «Վերջին գորակոչի երիտասարդ բանաստեղծներից շատերին անսահման մօտ է ու բանկ Ա. Բլոկը¹⁸⁰: Նրանց ուշադրութիւնը սրուած է դէպի այնպիսի բանաստեղծների ստեղծագործութիւնները, ինչպէս Իննոկենտի Աննենսկին¹⁸¹, Օ. Մանդելշտամը¹⁸², Ն. Գումիլեովը¹⁸³»: Այդ բանաստեղծներից Ն. Գումիլեովը գնդակահարուած է սովետական դատարանի որոշմամբ որպէս Կրոնշտադի ապստամբութեան պարագլուխներից մէկը: Մոսկուայում հրատարակուել է [sic] Օ. Մանտելշտամի, Մ. Յուետաեւայի¹⁸⁴ բանաստեղծութիւնների գրքոյկները: Իսկ բոլոր այդ բանաստեղծների ստեղծագործութեան ամենաբնորոշ գիծը եղել է յոռետեսական դեկադենտականութիւնը, դատապարտուածութիւնն ու միստիկայի տրամադրութիւնները:

Բերեմ մի օրինակ եւս: Վերջին տարիներս Մոսկուայում եւ մեզ մօտ լոյս տեսան Վ. Սարոյեանի մի քանի գրքերը եւ շատ լաւ է որ լոյս տեսան: Վ. Սարոյեանը ինչպէս յայտնի է մարքսիստ չէ եւ շատ հեռու է կանգնած սոցիալիստական ռեալիզմի ստեղծագործական մեթոդից: Աւելին, նա մինչեւ ուղն ու ծուծը բուրժուական մտածող է: Եթէ փորձենք մեր անանուն գրախօսի մեթոդով բուրժուական մտայնութեան զանազան իզմերը որոնել նրա ստեղծագործութեան մէջ, ապա առատօրէն կը գտնենք դրանք: Վ. Սարոյեանի «Մարդկային կատակերգութիւն» վէպի ոռուական հրատարակութեան յառաջաբանում գրուած է օրինակ, որ նա «գեթի է իդէալիստական ռեալիզմն պատկերացումներին»: Այդ վէպում նա ամբողջովին հանդէս է գալիս շարի հետ հաշտուելու եւ այն չնկատելու ռեալիզմն տեսութեամբ: Նա ամէն կերպ աշխատում է ընթերցողին հեռացնել սոցիալական անարդարութեան հարցերից եւ հաշտեցնել նրանց տիրող անարդարութեան հետ, քարոզելով մարդոյ «բնածին» բարութեան սահմանափակ բարոյախօսութիւնը: Վ. Սարոյեանը իր գրուածքներում ամէն տեսակի սոցիալական յեղափոխութիւնների հետեւողական հակառակորդ է:

Չնայած այդ ամէնին Վ. Սարոյեանի գործերը հրատարակում են: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նրա արուեստի ուժը, երբեմն նոյնիսկ հակառակ հեղինակի, բացայայտում է կապիտալիստական իրականութեան խոցելի կողմերը: Եւ բացի այդ, որովհետեւ, ինչպէս ասում է նրա գրքերի ոռուական հրատարակութեան յառաջաբանում «Չնայած այն ստեղծագործական ճգնաժամին, որ ապրում է գրողը վերջին տարիներին, չնայած նրա բոլոր մոլորութիւններին, նա չմիացաւ ռեալիզմներին լազէրին, նոր պատերազմ հրահրողներին, այլ մնաց խաղաղութեան դիրքերում»:

Իսկ Կ. Չարեանը ոչ միայն չմնաց դաշնակցութեան յետադէմ լազերում, այլ վճռականօրէն խզեց իր կապերը նրանցից ու համարձակ պայքարի ելաւ նրանց դէմ: Մենք պէտք է կարողանանք գնահատել բուրժուական մտաւորականի այդ, եթէ կ'ուզէք, համարձակ ռետլիցիոն քայլը:

Այս չափանիշներով միայն պէտք է մօտենալ Կ. Չարեանի գործերի գնահատմանը եւ ոչ թէ մանրադիտակով փնտռել ու որոշել թէ քանի տոկոս միտիցիզմ ու սոցիալիզմ, քանի տոկոս բերկլիականութիւն եւ ջամբադիատ վիկոյակականութիւն են պարունակում նրա հեղուսների դատողութիւնները:

Կոստան Չարեանը այսօրուայ սփիւռքահայ գրականութեան ամենախոշոր ու ամենաաչքի ընկնող դէմքն է, սիրուած ու ճանաչուած ժողովրդի բոլոր խաւերի կողմից: Նրա՝ արդէն դասական գրող լինելու հանգամանքը քազմիցս նշել են ոչ միայն դաշնակցականները այլ շատ եւ շատ յառաջադէմ ու կոմունիստ մտաւորականներ: (Ահա, օրինակ, նրան տրուած մի երկու բնորոշ գնահատականները «Կոստան Չարեանը՝ մեր գրականութեան գոյների [sic] եւ պատկերներու հրաշալիքներ փոխանցած այդ շոայլ մեծատունը», «Հուժկու եւ քազմատաղանդ գրող եւ հայ նոր գրականութեան մեծածայն շեփորը»)՝¹⁸⁵:

Վաղ թէ ուշ մենք պէտք է հրատարակենք նրա գործերը, որովհետեւ ամէն մի տաղանդաւոր արուեստագէտի ստեղծագործութիւն իր ժողովրդի սեփականութիւնն է, եւ վերջ ի վերջոյ ժողովուրդը նրան տէր պէտք է կանգնի: Հետեւապէս ասելի լաւ է, եթէ այդ անենք իր կենդանութեան օրօք, երբ մա դեռ կարող է խմբագրել այդ գործերը եւ որքան հնարաւոր է ազատել այն յետադիմական հայեացքներից: Ասում ենք որքան հնարաւոր է, որովհետեւ չենք կարող հաշուի չառնել հեղինակի արդէն շատ պատկանելի տարիքը (Կ. Չարեանը 78 տարեկան է), երբ հեշտ չի լինում հրաժարուել իր անցեալի շատ մոլորութիւններից:

Անբացատրելի է ոչ միայն Կ. Չարեանի գործերը չտպագրելը, այլեւ այդ տպագրման գործի ուշացումը, այնպէս ինչպէս ոչնչով չի արդարացուած այն փաստը, որ մինչեւ հիմա չեն տպագրուած Լ. Շանթի¹⁸⁶, Համաստեղի¹⁸⁷ եւ եթէ կ'ուզէք, անգամ Ա. Ահարոնեանի գործերը¹⁸⁸:

Պէտք է դէն զցել նրանց ժառանգութիւնից այն ինչ մոլորութիւն էր, անարժան նրանց տաղանդին ու մտքին եւ բարձր գնահատել նրանց լաւագոյն գործերը, որովհետեւ դրանք պատկանում են այն ժողովրդին, որի ծոցից դուրս են ելել եւ որի մշակոյթից սնուել են այդ հեղինակները:

Միակ պարտիական ճիշդ մօտեցումն այդ է դէպի տաղանդաւոր ստեղծագործողները: Մենք այդ հարցում եւս շատ քան ունենք սովորելու մեր աւագ ոռոս եղբայրներից, որոնք ճշմարիտ ուղի են ցոյց տալիս Բոմինի, Մանդելշտամի, Յուեւաեւայի եւ այլոց գործերի հրատարակումով:

2.

Անցնենք գրախօսի շօշափած բուն խնդիրներին: Գրախօսը գտնում է, որ «վէպի գլխաւոր հերոսները եւ ոչ մի չափով չեն դատապարտում Գաշնակցութեան արկածախնդրական տակտիկան» եւ, որ «վէպը գաղափարապէս

մեզ համար խորք է, այն Գաշնակցութեան տիրապետութեան արդարացումն է»:

Այս պնդումները եիմնովին սխալ են եւ չեն համապատասխանում ճշմարտութեանը: Խօսենք միայն փաստերով:

Երբ առաջին անգամ վեպի կենտրոնական հերոսը Հէրեանը ոտք է դնում Երեւան ու գիշերով ուզում է կայարանից գնալ քաղաք, սյաշտօնեան նրան զգուշացնում է, որ այդ չի կարելի անել, փտանգաւոր է, պէտք է սպասել լոյսը բացուի: Այնուհետեւ վեպում ասուած է. «Անկլինում նստած մի ծերունի նրան բացատրութիւններ տուեց: Քաղաքը կայարանից բաւական հեռու էր եւ ամայի ճանապարհը լցուած էր զինուած մարդկանցով, որոնք աւազակութեամբ էին զբաղում: Պատերազմի նախկին կամաւորներ, մութ անցեալ ունեցող մարդիկ, մաուզէրիստներ:

-- Ասում են,-- աւելացրեց ծերունին ձայնը իջեցնելով,-- դրանք վերելում կանգնած պաշտպաններ ունեն... Ո՞վ է իմանում, ճիշդ է, ճիշդ չէ... Դրութիւնը այս է: Դահլիճների ձեռքից ազատուեցինք, եկանք ընկանք աւազակների ձեռքը...»: (էջ 49)¹⁸⁹:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրել հեղինակը դեկապար գինուորական գործիչներից մէկի օրուայ հերոսի, մեծարժան տեսարանը:

«Այդ ճառը եւ յաջորդող ճառերը ուղղուած էին՝ սեղանի գլխում նստած փոքրահասակ, սեւուկ, գոհունակութեամբ լցուած շնչին դէմքով մի անճնաւորութեան: Կէս գինուորական եւ կէս քաղաքացիական զգեստ հագած այդ մարդուն կոչում էին հրամանատար եւ հերոս: Եւ ամէն անգամ, որ նրան կոչում էին հրամանատար եւ հերոս, նրա աչքերը փայլում էին, կործքը վեր էր տնկում եւ ժպտում էր:

Մօտը նստած, նշածել մեծ աչքերով, մտտ դէմքով եւ բրջուած շրթունքներով մի կին աչքերը յառում էր նրա վրայ եւ հրճում: “Հերոսը” մերթ ընդ մերթ աչքի տակով նայում էր դահլիճում նստած խաղացողներին, կարծես ասում էր տեսնո՞ւմ էք, լսո՞ւմ էք...» (էջ 125)¹⁹⁰:

Ահա հեղինակի տուած գնահատականները պետական գործիչների եւ դաշնակցական պառլամենտի մասին.

«Այնու յոգնած էր անդադրում վազվզելուց պատահական կահկարասիներով եւ պատահական մարդկանցով լցուած գրասենեակից գրասենեակ: Յոգնած էր պետական անկայուն պաշտօնների կոչուած եւ գործից անտեղեակ նախկին վարժապետներից...» (էջ 132)¹⁹¹:

«Ողբերգութիւնները բնի վրայից իջել են եւ բռնել կեանքի ասպարէզը... մթնոլորտը լցուած է վառօդով, համատարած քշուառութեամբ եւ քաղաքական զարմանազան դէպքերով... Մեր համեստ բառերական դահլիճը վեր է ամուել պառլամենտի, ուր, զարտուներից եկած անյայտ մարդիկ շեքսպիրեան ճառեր են արտասանում...» (էջ 133)¹⁹²:

«-- Այդ մասին խօսիր քաղաքական գործիչների հետ...

-- Դա է, էլի: Կարելիութիւնների վաճառականներ... դէպքերի շահագործող վաշխառուներ...

-- Նրանք էլ սոսկալի պատասխանատուութիւններ ունեն:

-- Չեմ ասում: Գիտեմ մի բան. փոքր են եւ սահմանափակ եւ այդ պատճառով էլ աշխարհը անշնչելի է դարձել» (էջ 160)¹⁹⁷:

«-- Չեմ կարող համաձայնուել եւ ոչ մի վայրկեան այն մարդկանց հետ.-- շարունակեց Հէրեանը.-- որոնք յանդգնում են այդպիսի պատասխանատուութիւնների տակ ընկնել... Սոսկալի պատասխանատուութիւններ... ընդունում են որ մեր ազգային ճակատագիրը գտնոււմ է միջակ եւ անպատասխանատու մարդկանց ձեռքում... Մեզ պակասում են խորիմաստ եւ հանճարեղ պետական գործիչներ...» (էջ 306)¹⁹⁸:

Երբ տեղի է ունենում փետրուարեան դաշնակցական արանտիրան վէպի գլխաւոր հերոսը՝ Հէրեանը հետեւեալ խօսքերով է ընդունում այն.

«-- Սրիկաներ, սրիկաներ, գոռած [sic] Հէրեանը ամբողջ ուժով,-- հագի նար պատրաստում էր շարժուել, նորից եկան երկիրը քարոքանդ անելու» (էջ 602)¹⁹⁹:

Անկարելի է այստեղ բերել բոլոր այն մէջբերումները, որոնք բնութագրում են հեղինակի եւ նրա հերոսների զգալի մասի բացասական վերաբերմունքը դէպի դաշնակցականների արկածախնդրական տակտիկան եւ նրանց կառավարութիւնը, այստեղ միայն եւ կը բաւականանամ բուարկելով համապատասխան էջերը՝ 23, 47, 52, 54, 55, 60, 66, 134, 430, 472, 473, 474 եւ շատ ուրիշ էջեր: Վէպը ամբողջովին ուղղուած է արկածախնդրական այդ քաղաքականութեան դէմ: Պարտադիր չէ, որ այդ մասին անպայման բողշեիկեան ազիտատորները մերկայարանոց ճառեր ասեն: Ի դէպ վէպում նկարագրուած են եւ կոմունիստները, որոնք նոյնպէս իրենց խօսքն ասում են կառավարութեան եւ նրա քաղաքականութեան մասին: Ահա մէկ օրինակ միայն: Կոմունիստների ընդատակեայ նիստն է, ուր խօսում են օրուայ հրատապ խնդիրների մասին. «... Պրոպագանդան գօրքերի մէջ: Առ այժմ, ամենակարեւոր խնդիրը դա է... իշխանութիւնը յենոււմ է բանակի վրայ եւ գնալով խրում է արանտիրանների մէջ... կամաւորական այդ մտայնութիւնը սնում է պատերազմով...» (էջ 239)¹⁹⁶:

Շատ կարեւոր է նշել, որ բոլոր դէպքերում, երբ հեղինակը խօսում է դաշնակցական գործիչների մասին նա խիստ բացասական գոյներով է գծագրում նրանց, ցոյց տալով բացարձակ արհամարհական վերաբերմունքը նրանց հանդէպ: Եւ ընդհակառակը կոմունիստներին նկարագրելիս նա միանգամայն դրական, համակրական վերաբերմունք ունի: Ահա մի օրինակ.

«Մի մեծ սեղան: Մի ինքնատէ: Բաժակներ, պնակներ, անուշեղէններ, կարկանդակ: Ամէն ինչ ընտանեկան պարզ հաւաքոյթի տպաւորութիւնը բողնելու համար:

Միջահասակ, սրուած կարճ մօրուքը ծնօտին կպած, այստերը յոգնած, ոունգերից վայր իջնող երկու խոր գծերով ու ծանր աչքերով մի մարդ նախագահում է:

Կենտրոնից եկած ընկեր է:

Շուրջը երիտասարդ տղաներ եւ աղջիկներ:

Աղջիկները՝ առնական դեմքով, կտրուկ շարժումներով:

Տղաները՝ համեստ, յուրջ, մտատանջ» (էջ 239)¹⁹⁷:

Վեպում ճիշդ է բացատրում նաև կոմունիստների յաջողութեան պատճառները՝ նրանց գիտական աշխարհայեացքը: Ահա ինչպես է կատարում վեպի գլխատր հերոսուհու Ջուարթի հոգեկան րեկունը.

«Տարակոյս չկայ, ինչ որ բան սեղմում է ներսում. “պետք է սովորել, հասկանալ պատմական եւ հասարակական երեւոյթները գիտական սառը մեթոդով” մտածում է նա:

Գիտական, մանաւանդ գիտական: Ոչ թէ զգացումով, այլ՝ անհերքելի տուեալների վրայ կառուցում աշխարհայեացքով:

Ջուարթը կամաց-կամաց փոխում է: Ամէն ինչ նրա մէջ շրջում է, տարբեր ձեւեր ստանում, տարբեր նշանակութիւն:

... Մարքսեան տեսութիւնը, օղակ-օղակ շաղկապում հրամայական տրամաբանութեամբ շղթայում է նրա կապը:

Ամէն ինչ դիրին կերպով գտնում է իր բացատրութիւնը, ամէն ինչ պարզում է, կորցնում է իր գաղտնիքը...

Գիտական աշխարհայեացքով... (էջ 240-241)¹⁹⁸:

Իր 21 էջանոց գրախօսականով ամանուն հեղինակը չի կարող բերել զոնէ մի օրինակ, որը ցոյց տար թէ վեպի հերոսները կան հեղինակը արդարացնում են դաշնակցական տիրապետութիւնը:

Գրախօսի միակ յաղթաբուրդը (կոզիրը) դա վեպի հերոսների հայ ազգային ոգու մասին տուած իղեալիստական, անշուշտ ազգայնական բթու հովերով բաւական շաղախում դիտողութիւններն են, որոնց վկայակոչմանն է նուիրում գրախօսականի առնուագն երկու երրորդը: Սակայն հանէր այդ դատողութիւնները եւ վեպը կը փլուի, կը դադարի գոյութիւն ունենալուց: Ինչպէս եւ, ըստ իս, չի կարող լինել որեւէ վեպ այդ տարիներին նուիրում, թէկուզ ամենաօրթողորս գրողի գրչով գրուած, որտեղ հերոսները հանդէս չգան նման դատողութիւններով: Այդ տարիների Հայաստանի ամբողջ մթնոլորտը յագեցում էր այդ մտայնութեամբ: Կեանքի ճշմարտութիւնն է պահանջում այդ մթնոլորտը պահպանել, երբ վեպ է գրում 1918-1920 թուականների մասին: Կ. Չարեանի իրապաշտ արուեստագէտի վարպետութեան մասին է վկայում այդ մթնոլորտի առկայութիւնը վեպում, եւ դա վեպի դրական եւ ուժեղ կողմերից մէկն է:

Ազգային սնապարծութեան, հայ ազգային ոգու բացառիկութեան մասին դատողութիւնները տիպական են ու բնորոշ դաշնակցութեան տիրապետութեան շրջանի մտաւորականութեան ամենախաշոր տոկոսի համար, իսկ եթէ եղել է տիպական, այիտի տեղ գտնի զեղարուեստական գործում անպայման: Աւելին կարելի է ասել, այն շարունակում է տիպական լինել եւ մեր այսօրուայ մտաւորականութեան մի որոշ խաւի համար[:] Բերեն մի օրինակ միայն:

1960¹⁹⁹ թուականին Պետիրատի հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ Վ. Սարոյեանի «Մարդկային կատակերգութիւն» վեպը, որի յառաջաբանը գրել է Խ. Դաշտենցը: Լսէք նրա դատողութիւնները հայկական ոգու մասին. «Հնարա-

տր է, որ որեւէ շարքային ամերիկացի օտարութիւնից վերադառնալով իսկապէս համբուրի կայարանի շէմքը, բայց դա ամենեւին բնորոշ չէ ամերիկացու համար: Այդ յուզիչ պատկերները արդիւնք են անկասկած Սար[ո]յեանի հայկական ոգու, որ այնպէս ցայտուն կերպով իրեն զգացնել է տալիս նրա ամբողջ ստեղծագործութեան մէջ: ... Սարոյեանը իբրև տաղանդ մեծապէս նաեւ հայկական ոգու արդիւնք է: Բնութիւնը զարմանալի խաղեր է անում մեր ժողովրդի հանճարի հետ: Բուն հայկական հողի վրայ ծլարծակուելով, այդ հանճարը դառնում է մի վիթխարի էորենացի, մի Կոմիտաս, կամ ասենք թէ մի Մարտիրոս Սարեան: Ռուսական լայնարծակ ծովեզերքին ընկնելով նա դառնում է մի Ալվագովսկի: Եւրոպական հեռաւոր տարագրութեան մէջ հայրենիքի կարօտից մաշուելով, նա վերածում է մի Ալիշանի, մի Նորայր Բիզանդացու: Ամերիկեան աշխարհի բոհ ու բոհի մէջ ընկնելով, նա պոռկում է որպէս մի Վիլեամ Սարոյեան: Սոցիալիստական մեր հայրենիքի արգասաբեր դաշտում փրփելով նա կարող է պարզել մեզ Արամ Խաչատրեանի հմայիչ երաժշտութիւնը, կամ Վիկտոր Համբարձումեանի ձեռքը դնել տիեզերական գաղտնիքների բանալին»²⁰⁰:

Եւ այսպէս «մեր ժողովրդի հանճարը» եւ «Հայկական ոգին» ժամանակից, տարածութիւնից ու սոցիալական միջավայրից դուրս մի ուժ է, որ միեւնոյն է պետք է ծաղկի եւ փրփի բոլոր պայմաններում, լինի դա միջնադարեան խաւարամտութեան, Յարական Ռուսաստանի, իմպերիալիստական Ամերիկայի թէ Սովետական Հաստատանի պայմաններում:

Եթէ այսպէս էլ կարող է դատել 1960 թուականին սովետահայ գրող Խ. Դաշտենցը, ինչո՞ւ 1918 թուականին այդ ոգով դատողութիւններ չեն կարող անել Ուրանեաններն ու Սուրբանեանները, Պերոնեաններն ու Պետրոս Մարկերը:

Թւում է, թէ անանուն գրախօսը մակերեսօրէն է կարդացել վէպը, երբ նոյնացնում է հերոսների ու հեղինակի տեսակետները (չեն ուզում գրախօսի անբարեխղճութեամբ բացատրել այդ երեւոյթը): Վէպում շատ պարզ ցոյց է տրուած որ նման դատողութիւններ անող հերոսները չեն վայելում հեղինակի համակրանքը:

Աւելին, վէպը հենց կառուցուած է տարբեր խառնուածքի հերոսների հակադրութեան սկզբունքով: «Այս վէպը, — գրում է հեղինակը իր յտաջարանում, — սովորական առումով պատմական վէպ չէ, այլ պատմութիւնը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակուեց ապրել մեր ազգային կեանքի ամենաբախտորոշ ժամանակներից»²⁰¹ մէկում»: Հեղինակը ձգտել է ցոյց տալ, թէ տարբեր միջավայրերում սնուած տարբեր շահագրգոռութիւններ ունեցող մարդիկ ինչպէս են հասկանում կամ մեկնաբանում հայրենասիրութիւնը: Մի կողմում գործնական հայրենասէրներն են, ինչպէս կենտրոնական հերոսն է Հերեանը, որն ամենից քիչ է ճառում հայրենասիրութեան մասին, սակայն ոչ մի դժուարութեան առաջ կանգ չի առնի հայրենիքին ծառայելու համար: Միւս կողմում այն մարդիկ են, որոնք սիրում են միայն փրոմ ճառեր ասել իրենց հայրենասիրութեան մասին, բայց իրականում այդ «հայրենասիրութիւնը» միայն ծա-

ուայեցնում են իրենց անձնական շահերին: Ի դեպ այս վերջիններն են որ ամենից շատ ազգայնամոլ ու ռեակցիոն տեսակետներ են զարգացնում:

Չի կարելի չտեսնել վեպի հերոսների հակադրման այս կարեւոր սկզբունքը եւ նույնացնել հեղինակի եւ հերոսների տեսակետները:

Պետրոս Մարկը, օրինակ, որից ամենից շատ մեջբերումներ է կատարել գրախօսողը, հեղինակի կողմից ներկայացուած է որպէս օտարութեան մեջ աշխատեցող այն հայերից մէկը, որոնք սիրում են ազգասիրական փքուն տիրադներ [*<Ֆր. tirade. Վ.Մ. >*] արտասանել, բայց էականում չարշիններ են, պատրաստ իրենց անձնական շահի համար վաճառքի հանել ամէն մի ազգային սրբութիւն: Պետրոս Մարկը հեղինակի բնութագրմամբ այն հնդկահայերից մէկն է, որոնք «ահաւոր վաճառականներ են, ասում են... գրաբարը անգլերէնի հետ են խառնում եւ ստերլինը Մաշտոցի հետ»²⁰²: Հայաստանը ուր Պետրոս Մարկը եկել էր հաւանօրէն շահամոլական նպատակներով լրիւ հիասթափեցրել է նրան. «Պէտք է խոստովանեմ,-- ասում է նա,-- մեր երկրում շատ անգամ ինձ օտար են զգում... Օտար՝ արտաքին, դրսի կեանքին... Այն չէ որ սպասում էի, այն չէ...»: Այդ հիասթափութեան պատճառներից մէկն էլ երկրում գոյութիւն ունեցող նիւթական դժուարութիւններն են. «Մէկ էլ սկսեց զանգատուել, որ Հայաստանում կօշիկի լաւ կաշի չի ճարում... Մի երկար ճառ ասաց կաշուի պատրաստութեան տարբեր ձեւերի մասին եւ ցոյց տուեց իր ոտքերը... Երեւակայիր տրեխներ էր հագել»²⁰³:

Պետրոս Մարկը հեղինակի յղացմամբ մարմնացնում է իր մեջ կեղծ եւ վերացական հայրենասիրութիւնը, հետեւապէս նրա ազգայնամոլ պաթետիկ ճառերը, նպատակ ունեն միայն մերկացնելու այդ կեղծ հայրենասիրութեան չարշիական ոգին: Այն ինչ գրախօսը ներկայացրել է որպէս վեպի անձնախոցելի կողմը, նրա արժանիքներից է:

Պետրոս Մարկին հեղինակը հակադրել է Հերեանին, որը պաթետիկ ճառեր չի ասում, բայց հայրենիքին ծառայելու համար պատրաստ է ամէն տեսակ զրկանք տանելու: Եւ նրա շուրթերով հեղինակը ցոյց է տալիս իր բացասական վերաբերմունքը թէ դեպի Պետրոս Մարկը եւ թէ բոլոր նրա նման վերացական ու թրու ազգայնամոլ «հայրենասէրները»:

Թիֆլիսում, երբ մի խումբ հայ մտաւորականներ նույն բնոյթի ազգայնամոլ ճառեր են ասում, հեղինակը Հերեանի միջոցով դարձեալ իր բացասական վերաբերմունքն է դրսևորում: «Այդ խօսքերը Հերեանին յիշեցրին Հայաստանում հանդիպած Մարկին: Եթէ այստեղ լինէր, մտածեց նա, նա էլ կ'ասէր իր ասելիքը:

-- Գիտէր, Հայաստանում...»²⁰⁴:

Երբ Հերեանը լսում է Սեւանի մատուռում Պետրոս Մարկի հերքական դատողութիւնները «ժայկական ոգու» մասին եւ նրա հիասթափութիւնները իրական Հայաստանից, եւ իջնում է ցած ու տեսնում հայ պարզ ժողովրդի խմբական պարք, նա նորից այդ առողջ իրականութիւնը հակադրում է Պետրոս Մարկի գառանցանքին. «Հերեանը նայում էր հիացած: Ո՞ր էր Պետրոս

Մարկը, մտածում էր նա, բող գար տեսնէր: Պարր եւս ճարտարապետութիւն է եւ կառուցողական ոգի:

Ճկուն, կայտառ, ազատ հայութիւնն էր այդ, որի գեղեցիկ շարժումների մէջ քարնուած էր եւ վեհութիւն, եւ խորհուրդ:

Ահ, Մարկը գար եւ տեսնէր...»²⁰⁵:

Վայի մակերեսային ընթերցման արդիւնք է, երբ գրախօսը «անսքող իդէալիստ-միստիկ Մարկ Պետրոսի» հայեացքները նոյնացնում է հեղինակի հայեացքների հետ ասելով թէ «հեղինակը քարոզում է ռասսայական եւ իդէալիստական խաւարամտութիւն»:

Այդպիսի մակերեսային մօտեցում է նաեւ, երբ գրախօսն ասում է թէ իբր վէպի հերոսներից մէկը «համեմատելով հայկական ոգին վրացականի հետ» յանգում է այն եզրակացութեան, որ իբր «վրացիները կորցրել են իրենց ազգային մտայնութիւնը»: Հայերին վրացիներին հակադրելու ոչ մի ակնարկ չկայ վէպում: Խօսքը Վրաստանում ապրող հայերի եւ բուն Հայաստանում ապրող հայերի մասին է: Ուշադիր ընթերցման դէպքում դժուար չի նկատել, որ այդ հատուածի ամբողջ գրոյցը ընթանում է գաղութահայութեան այլասերման մասին. «Թիֆլիսը, որ այնքան մօտ է երկրին, գաղութային մտայնութիւն ունի... եւ դիտել եմ ճամբորդութիւններիս ընթացքում, երբ հայր լքում է լեռները [ ] նսեմանում է, փոքրանում, քարոյալքում...»²⁰⁶:

Այդ նոյն ձեւով այն բացասական որակումները, որ վէպում ասուած է [sic] Թիֆլիսի փողոցներում բափառուղ դատարկաշրջիկների մասին գրախօսը վերագրում է վրացիներին: Գրախօսականի 9[-րդ] էջում գրուած է. «Վէպը լի է հայկական նացիոնալիզմի քարոզներով, ազգային սնապարծութեան “գո-հարներով”»: Բացէք վէպի 190-րդ էջը, ուր ասուած է վրացիների հասցէին. “Միշտ էլ այդպէս են եղել: Այս մարդիկ չեն աշխատել, չեն տանջուել, սարսափների չեն ենթարկուել: Ապրել են ուրիշի աշխատանքով...»:

Ինչի՞ց է երեւում, որ այդ ասուած է վրացիների մասին: Չէ որ նախորդ էջում պարզ գրուած է. «Այդ ժամին Թիֆլիսի կենտրոնական փողոցը լցուել էր զբօսանքի դուրս եկած խառն բազմութեամբ»²⁰⁷: Այդ խառն բազմութեան մէջ կարող էին լինել եւ հայեր եւ ռուսներ եւ վրացիներ եւ ամէն մի այլ ազգի ներկայացուցիչ: Մանաւանդ այդ տարիների Թիֆլիսի նման բազմազգ մի քաղաքում:

Այդ նոյն ձեւով վէպի հերոսի Հէրեանի խօսքերը արուեստագետների ու դերասանների մասին, թէ «դրսից նայես սրբերի են նմանում, իսկ նրանց ուտելու ձեւը նայես տաւարի: Մարդը կենդանի է...: Ազնուագոյն ուտողը շինականն է: Լսուաշի մէջ փաթաթած Դարալագեազի պանիրը պարզ է եւ հիմնական, ինչպէս արօրին յանձնուող արտերը»²⁰⁸ գրախօսողը որակել է որպէս «ազգայնական զկոտոց» եւ վերագրել է վրացիներին, մինչդեռ, մի քանի տող ցած, պարզ ասուած է, որ այդ ուտողները «հայ դերասաններ էին»:

Դժբախտաբար գրախօսականում փաստերը գլխիվայր շուռ տալու ատելի արտառոց օրինակներ կան: 8-րդ էջում գրախօսը ասում է. «Ուշագրաւ է, որ Ալեքսանդրապոլում գտնուող Հէրեանը ծանր ապրումներ ունի. “Վերջին եր-

կու օրուայ տեսածները եւ ապրումները թոյնի նման դեռ շարունակում էին շրջել նրա արեան մէջ» (էջ 276): Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նա համոզուած է, որ Բրեստ-Լիտովսկու դաշնագրութեամբ Լենինը լքել է հայերին (էջ 467)»:

Ուշադրութիւն դարձրէք մէջբերման մէջ էջերը ցոյց տուող թուերի վրայ: Կարելի՞ է, Լենինականում ունեցած նրա ծանր հոգեվիճակը բացատրել երկու հարիւր էջ յետոյ տեղի ունեցած խօսակցութեամբ: Սա, մեղմ ասած, կոչւում է աղաւաղել փաստերը: Լենինականում նա ծանր ապրումներ ունի, որովհետեւ նաք մնացել է բաց դաշտում, շոգեբարշ չկայ, որ նա կարողանայ շարունակել իր ճանապարհը: Ինչ կապ ունի դա Լենինի կամ Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագրի հետ: Նկարագրած դէպքերից եօթ ամիս յետոյ Երեւանում Բրեստ-Լիտովսկի մասին եղած խօսակցութիւնը եւ հարկադրուած են ամբողջովին բերել ցոյց տալու համար գրախօսի անբարեխղճութիւնը:

«-- Մենք կուում ենք մեր գոյութեան համար,-- պատասխանեց Հերեւանը,-- աւելի լաւ է պատուով մեռնել, ոչնչանալ քան կորցնել այդ անկախութիւնը:

-- Դա, բուրժուական տեսակետ է,-- յետեի շարքից առաջ գալով առարկեց նիհար, սրուած մօթուքով ակնոցատը մէկը: Մեռնել անկախութեան համար՝ գեղեցիկ գաղափար է, բայց անկախութիւն ունենալ մեռնելու համար՝ յիմար գաղափար է...

-- Չիտակացայ...

-- Ըստ պարզ է: Բաւական չէ անկախութիւն ունենալ, պետք է այդ անկախութիւնը կարողանալ պահել: Մերոնք այդ շատ լաւ են հասկանում եւ այդ պատճառով էլ յոյսերը դրել են դաշնակից պետութիւնների վրայ եւ մանաւանդ Ամերիկայի հոգատարութեան վրայ... Իսկ ես համոզուած եմ, որ Վիլսոնի խոստումները օղային խոստումներ են, Հայաստանում նախ չկայ... ո՞նց Ամերիկան մեզանով հետաքրքրուի... Ամերիկացիները նախ եւ առաջ վաճառականներ են... մնացածը դատարկ խօսք է...

-- Իսկ Ռուսաստանը կարծո՞ւմ էք նրանից տարբեր է...

-- Այո, տարբեր է: Յեղափոխութիւնը ամէն ինչ փոխել է: Լենինը քանիցս յայտարարել է, որ Հայաստանի անկախութեանը չի ուզում ձեռք տալ... Նրաներկայացուցիչ Լեգրանը, որ այստեղ է, անդադար կրկնում է, որ մեր ազգային իրաւունքները պիտի պաշտպանեն...

-- Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ... ինչո՞ւ ստորագրեցին Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրութիւնը,-- հարցրեց Հերեւանը:

-- Յեղափոխութիւն է... այսօր, սահմանների հարցը ոչ մի կարեւորութիւն չունի, համաշխարհային յեղափոխութիւնը ամէն ինչ կը փոխի... Տաճկաստանը կը դառնայ կոմունիստ, ինչպէս եւ բոլոր միւս երկրները...

Եւ մարդը, սրածայր մօրուքի ծայրը երկու մատերով օրօրելով նկարագրեց ծնուող նոր աշխարհի հրաշալի մի պատկեր: Պրոլետարիատի շահերը արտայայտող Ինտերնացիոնալը համաշխարհային գործերի դեկը կը վերցնի իր երկաթ ձեռքերի մէջ, կը վերացնի դասակարգերը, կ'ազատագրի աշխատատը մասսաները, կը հաստատի այդարութիւն եւ հաւասարութիւն, կը ջնջի

սահմանները, աւելորդ կը դարձնի պետութիւնների գոյութիւնը, բանակների գոյութիւնը, ոստիկանութեան գոյութիւնը:

— Այո...

Մարդը խօսում էր այնքան համոզուած շեշտով, որ Հերեանը չիմացաւ ինչ պատասխանի: Ո՞վ չէր ուզում ապրել զազանութիւնից, անարդարութիւնից, թշուառութիւնից լուացուած մի աշխարհում: Հայաստանի բոլոր հորիզոնների ծայրերին հրդեհներ էին ճարճատում, բոլոր անկիւններից արիւնի հոտ էր գալիս, բոլոր ճանապարհներից մահ էր առաջանում, եւ բնական է, յոգնած էին, պէտք ունէին հաւատի...

Հայերը յոյսերի կարօտ էին:

Հերեանը հեռացաւ: Նկատեց, որ ամէն տեղ, Բուլվարի եւ կենտրոնական փողոցի տարբեր անկիւններում մարդիկ համախմբուած խօսում էին նոյն հարցերի շուրջը: Ամէն տեղ էլ, կոմունիստները, այլեւս առանց ծածկուելու, ուժեղ պրոպագանդա էին անում: Խոստանում էին հաց, խաղաղութիւն, անկախութիւն»²⁰⁹:

Մի՞թէ զարմանալի է, եթէ Հերեանի պէս մէկը կարող էր առաջին անգամից չհասկանալ եւ բացասականօրէն ընկալել Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը: Չէ որ պատմութիւնից մենք գիտենք, որ շատ եւ շատ կոմունիստներ առաջին շրջանում չհասկացան այդ միջոցառման կարեւորութիւնը եւ Լենինը հարկադրուած էր իր մի բանի ելոյթներում պարզաբանել դրա անհրաժեշտութիւնը:

Եւ միթէ այս հատուածը չի խօսում այն մասին, որ հեղինակի համակրանքը որոշակի կոմունիստների կողմն է:

Փաստերի աղաւաղման մի ուրիշ օրինակ եւս:

Գրախօսը գրում է, թէ «հեղինակն այն համոզումն ունի, որ հայ իրականութեան մէջ կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից: Այդ բանի “ապացոյցն” է,— գրում է նա,— հետեւեալ իրողութիւնը: Հերեանն Ալեքսանդրապոլի մի գիւղում է, երբ բռնկում է Մայիսեան ապստամբութիւնը: Եւ ահա, գիւղ է գալիս ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի փազօրը»: Միթէ՞ այն փաստը, որ գիւղացիները իրենք իրենց, տարերայնօրէն չեն ապստամբուել այդ Լենինականի բանուորների ներկայացուցիչն է եկել նրանց բացատրելու Մայիսեան ապստամբութեան նպատակները, խօսում է այն մասին, որ «Կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից»: Սա ինչ արտաոռց հետեւութիւն է: Գրախօսի [sic] իր այդ թէզը ապացուցելու երկրորդ «զօրեղ» փաստը այն է, որ երբ խօսում է ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցիչը, գիւղացիներն իբր մնում են լուռ՝ «Համակրանքի եւ ոչ մի խօսք չի լսում ռեւոլյուցիոները գիւղացիներից, իսկ Հերեանը լուռն է: Սա իրականութեան կեղծում է, չէ՞», բացականչում է նա:

Բայց ի՞նչպէս է այդ ամէնը տրուած վեպում: Հերեանի եւ ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցչի հանդիպումը տեղի է ունենում գիւղի քահանայի տանը, ուր հաւաքուած են նաեւ մի քանի, հաւանօրէն ունեւոր գիւղացիներ: Նրանք իրօք լուռն են, որի հետեւանքով եկած ներկայացուցիչը ասում է, որ նա կը հրաւիրի «ընդհանուր միտինգ» ուր «գիւղի աշխատատուր

զանգուածը» կ'ասի իր խօսքը: Սակայն սենեակում եղած աշխատատըր գիւղացին Մարտիրոսը անմիջապէս ակտիւ կերպով միջամտում է, որից յետոյ, միւս գիւղացիներն էլ զգուշութեամբ սկսում են իրենց համաձայնութիւնը յայտնել: Իսկ Հէրեանը լուծ էր, որովհետեւ ոչինչ չէր հասկանում այդ իրադարձութիւններից. «Հէրեանը լսում էր առանց մասնակցելու վիճարանութեանը: Մտածում էր, որ ատելի խոհեմ է չհակաճառել: Միեւնոյն է, ինք ոչինչ չէր կարող փոխել: Պէտք էր սպասել: Վաղը քաղաքում ամէն ինչ կը պարզուէր»:

Հեղինակը ոչ միայն հեռաւոր ակնարկ անգամ չի անում այն մասին, թէ կոմունիզմը դրսից էր ներմուծուած այլ եւ որոշակի ցոյց է տալիս, թէ հայ աշխատատըր գիւղացին իւրայատուկ իր հոգեբանութեամբ, սակայն ամբողջովին կոմունիզմի կողմնակիցն է: Ահա գիւղի աշխատատըրեան ներկայացուցիչ Մարտիրոսի խօսքերը.

«Մարտիրոսը նորից ձեռքերը քացեց, աչքերը պլզեց եւ սաստիկ յուզուեց:

-- Ախր պէտք է հասկանալ... պէտք է հասկանալ... Երբ պոզողը գծի վրայ գնում է, աջ ու ձախ չի նայում, գնում է եւ վաս սալամ... Եւ մէկ էլ, պէտք է հասկանալ, ռուսը կայ, չէ՞, ռուսը...

-- Դէ, էդ մէկը ճիշդ է,-- համաձայնուեց մէկը,-- պէտք է ընդունել... ռուսը, հենց գործը դրանում է, ռուսը...

Մարտիրոսը քաջալերուեց:

-- Ախր պէտք է հասկանալ: Ռուս կայ, բոլոր է, ամա ռուսը էլ հին ռուսը չի եւ քազաւորն էլ էն քազաւորը չի... Դէ, մենք ամէն բանից մի քիչ խաբար ունենք... Չինովնիկ մարդը, դէ, գիտէր... Հիմա դրութիւնը եղալէս է. նոր քազաւորի անունը Լենին է եւ էս Լենինը ուզում է ամէն տեղ արդարութիւն լինի: Անպատճառ ուզում է: Ասում են կանչել է վեզիր մեզիրին եւ ասել, որ աշխարհի վրայ էլ հարուստ չի ուզում, ասել է, ոսկի-մոսկի, հող, ապրանք տանեն քաժանեն աղքատներին...

Գիւղացիները լսում էին աչքերը լայն բացած:

-- Լենինը ասել է բող գնդակահարեն բոլոր հարուստներին, որ խեղճերին մինչեւ էսօր շահագործել են... ասել է էս հրամանս բող գնան կարդան Ռուսաստանի եւ միւս երկրների բոլոր տեղերում...»²¹⁰:

Ժողովրդական պրիմիտիւ պատկերաւորութեամբ միանգամայն ճիշդ տրուած է Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան առաջադրած խնդիրների ընկալումը հայ աշխատատըր գիւղացիութեան կողմից: Իսկ վէպի այլ էջերում հեղինակը պարզ ցոյց է տալիս թէ ինչպիսի խանդավառութեամբ էին դիմաւորում հայ գիւղացիները կոմունիստներին ու կարմիր բանակին: Բերեմ մի օրինակ. «Ելենովկայի ամբողջ բնակչութիւնը դուրս էր բափուել: Կարմիր բանակը Դիլիջանից վայր էր իջել եւ ահա շուտով կը հասնէր լիճը եւ կը քայլէր Երեւանի վրայ:

... Լուսաբացի մօտ, ժողովուրդը մտել էր վանք եւ ազատել բանտարկուած կոմունիստներին: Նրանցից ոմանք մեկնել էին դիմաւորելու համար կարմիր բանակը, իսկ միւսները ազգաբնակչութեանը հաւաքել էին եւ միտինգ

կազմակերպել: Մէկը միսի ետեից նրանք բարձրացել էին տափակ մի տանիքի վրայ եւ, ոգետութեամբ ճառեր արտասանել:

Տները զարդարուել էին կարմիր դրօշակներով»²¹¹:

Ո՞րն է այստեղ գրախօսի տեսած «իրականութեան կեղծումը»:

Շարունակենք փաստերի ադաւաղման օրինակները:

9-րդ էջում գրախօսը գրում է. «[Կ]արելի՞ է անտարբեր կարդալ այն յերիւանքը, թէ “Բոլշեիկները թուրքերի բարեկամ են... իսկ թուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ գցեցին այս վիճակի մէջ” (էջ 585): Այս թխուած սփյուգիզմի իմաստն այն է, որ 1918-1920 թուականների հայ ժողովրդի ողբերգութեան պատճառը բոլշեիկներն են, այլ ոչ Դաշնակցութիւնը: Նոյն համոզման է Հէրեանը, որը երազում է մի օր նուաճել այլ երկրներ, թագաւորութիւններ եւ թալանուած ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծել (էջ 583)»:

Միայն զարմանալ կարելի է, թէ ամէն ինչ սեւ գոյներով ներկայացնելու մոլորցքը, ինչպէս կարող է մրազնել մարդու տեսադաշտը, որ ամենատիրական քամադացները կարող են նրան բուալ անառիկ ու ահաւոր անրոցներ:

Նախ ի՞նչ «երկրներ ու թագաւորութիւններ է» ուզում «նուաճել» Հէրեանը որպէսզի «ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծի»: Մի որոշ շրջան Հէրեանը քաղաքի անապաստան տղաների հետ ապրում է մի քանդուած, առանց կտորի գօրանոցի աւերակներում: Գիշերուայ ցրտին տղաների տրամադրութիւնը բարձրանալու համար նա զարմանալի ծովային ճանապարհորդութիւնների մասին է պատմում, իրենց պատկերացնելով որպէս այդ դէպքերի կենդանի մասնակիցներ:

«Գիշերները կրակ էին վառում եւ շուրջը նստում:

Բոցերը լուսաւորում էին այդ երեխաների շուտ քառանձամ, տանջուած, հիւանդոտ երեսները: Ցնցոտիներով ծածկուած, ոջիլներով լցուած եւ ոտաբոքիկ, նրանք կապտած շրթունքները սեղմում էին, ջերմոտ աչքերը յառում Հէրեանի վրայ եւ սպասում, որ մի քան պատմի:

-- Դէ, նաւապետ ջան, սպասում ենք...

Հէրեանը շուրջն էր նայում եւ շինծու մտահոգում:

-- Քամին էլի սկսեց փչել,-- ասում էր նա հեռաւոր ծայնով:

-- Շատ ուժեղ է փչում... մլաւում է...

Տղերքը մէկը միսին էին սեղմում: Բոլորի ուշադրութիւնը լարում էր:

-- Ուրեմն, ովկիանոսի վրայ ենք... Հին ժամանակներում, առագաստուներով էին ճանապարհորդում... Մեր նաւը չորս կայմանի է. բոլոր առագաստները բացուած են, ոտել են, կարծես պիտի ճայթեն... Քիթը քիզ, ամբողջ մարմնով մէկ կողմ քեքուած նաւը արագ սուրում է... Յետեւում, դէկի մօտ կանգնածները թող ուշադիր լինեն»²¹²:

Հերթական այդ պատկերաւոր պատմումաձքը Կոլումբոսի ճանապարհորդութեան մասին է:

«-- Չէ՞ք յիշում... կարծես երէկ էր... եւ մենք երդուեցինք հաւատարմութիւն Կաստիլիայի շատ զեղեցիկ մեր թագուհուն...»

-- Յիշում ենք, այո, յիշում ենք...

-- Տղե[ր]ք ջան, շատն անցել է քիչն է մնացել...» եւ այլն²¹³;

Այնուհետեւ խօսում է այն մասին, որ կր գտնեն նոր երկիրը՝ «արագավազ ձիերի վրայ կ'ասպատակենք երկիրը հիւսիսից հարաւ... Եւ տեղի կ'ունենան կռիւներ... կր զարնենք այ ու ծախ. կր գրաւենք գիւղեր, քաղաքներ, բազաւորութիւններ եւ կր տանենք բազմաթիւ հարստութիւններ, որոնցով կր զարդարուեն Կաստիլիայի եւ Արագոնի պաշտպան սրբերին նուիրուած եկեղեցիների աւագ սեղանները»²¹⁴:

Ոչ մի տող չէք գտնի վէպում այն մասին, քէ Հէրեանն ուզում է այդ թալանած ոսկին «Հայաստան մուծել»:

Բոլոր դասագրքերում շարադրուած Կոլումբոսի պարզ պատմութիւնը մեր անհնուն գրախօսի մոզական գաւազանով վեր է ածում Հէրեանի նուաճողական քաղաքականութեան, իսկ Իսպանիան Հայաստանի:

Պակաս արտառոց չէ նաեւ բուշելիկների մասին «յերիւրանքն» ու «քխուած սիլ[լ]ոզիզմը»: Գրախօսը այնպէս է չափազանցել եւ գլխիվայր շրջել փաստերը, որ հարկադրուած են ընդարձակ մէջբերումներ կատարել, որովհետեւ փաստերն աւելի պերճախօս են, քան նրանց մասին արուած մեկնաբանութիւնները:

«Փլած տան մէջ քաղաքական բուռն վիճաբանութիւններ էին գնում: Այդ վիճաբանութիւնների պատճառը միշտ էլ Սիսակն էր...

-- Հա,-- սկսում էր նա, եք տղաները, յոգնած, չարչարուած, լուած նստում էին,--... էսօր, երկար ճառեր լսեցի... ճիշդ բաներ էին ասում...

-- Ի՞նչ էին ասում...

-- Ճիշդ բաներ էին ասում,-- շարունակում էր Սիսակը,-- ես ուղղակի համոզուեցի... Խօսողները հայեր էին, իսկական հայեր... Էլ պիտի չքողներք, որ հարուստները կեղեքեն աղքատներին, ասում են նրանք. էլ պէտք չէ որ աշխատատր մարդիկ քրտինք թափեն եւ հարուստները ուտեն... Ի՞նչ է, ճիշդ չե՞ն ասում. ի՞նչ է, սո՞ւտ են ասում... Ճիշդ են ասում... Աշխարհում արդարութիւն չկայ, պէտք է արդարութիւն հաստատել: Չէնքի ուժով: Պիտի հարուստների թեւերը կտրել...

-- Ի՞նչ է, հարուստները ծի՞տ են, որ թեւեր ունենան...

-- Ծիտ չեն, գիշատիչ թռչուն են, որ յարձակում են թոյլերի վրայ, կտուցի հարուածով նրանց աչքերը հանում, նրանց սիրտը ուտում եւ առհասարակ... Եւ նրանց ատում են, ամբողջ սրտով ատում են... Հասկացէք, բուշելիկները եկել են մեզ նրանց ձեռքից ազատելու համար... Ուրեմն, բարի են եկել... լաւ մարդիկ են... Էնպէս չի՞...

-- Ըստեղ հարցը հարուստների մասին չէ,-- առարկում էին ուրիշները,-- այլ բուրքերի մասին... Էդ բուշելիկները բուրքերի բարեկամ են... Իսկ բուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ զցեցին այս վիճակի մէջ...

Այդ առարկութիւնների առաջ Սիսակը մնում էր սառնասիրտ:

-- Ես էդ մասին էլ հարց ու փորձ արեցի... Տղաներից մէկի հետ խօսեցի... Նա ինձ ասաց, որ մեր ուժը չի պատի բուրքերի հետ կոտելու համար...

Կոուեցին, ի՞նչ արեցին, յօնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանեցին, Կարսի նման վիթխարի բերդը վրայ տուեցին... Ռուս աշխատատուր ժողովրդի հետ միացած մենք պետք է աշխատենք յեղափոխութիւնը տարածել ամբողջ արեւելքում եւ մարդկանց, կանանց[,] խոխաներին երջանկութիւն տանք... Եթէ լաւ մտածենք, սրանք Յսկի խօսքեր են...

-- Նրանք ասացին եւ դու էլ հաւատացիր...

-- Հաւատացի, բա, ոնց, հաւատացի... Կարմիր հայերը խոմ ազգի թշնամիներ չե՞ն, խոմ օտարին ծախուած մարդիկ չե՞ն... Ժողովրդին սիրում են... սիրտ ու խելք ունեցող մարդիկ են, ուզում են մեզ փրկել... Ուզում են էնպիսի Հայաստան շինել, էնպիսի Հայաստան, որի նմանը իսկի չեն տեսել մեր թագաւորները, հին փողոցները պիտի քանդեն, նոր ճանապարհներ քաղանեն, նոր փառատուր շէնքեր կառուցեն, մարմարէ պալատներ, թատրոններ, պարտէզներ, դպրոցներ, աշխատանոցներ, գործարաններ... այդ փողոցներում գաղթականներ չեն պառկելու եւ, մեզ նման ոտաբոքիկ չեն քայլելու... Եւ այդ մարդկանց սիրեցի... Ի՞նչ բարքեն, սիրեցի...

-- Եթէ մնան...

-- Ո՞նց թէ, եթէ մնան...

-- Ո՞վ է ինձնում, հազար բան են ասում...

-- Իսկի մի հաւատա... Նրանց դուրս վճնդելը հեշտ գործ չէ... Չէ, մի հաւատա... Եթէ ուզում են եղբան բաներ շինել, երկիրը շէնցնել, մարդկանց երջանկութիւն տեսնել, էլ ի՞նչ կայ նրանց դէմ կռուելու... Եթէ ամէն մարդ հաւասար կը լինի, բախտատուր... ամէն մարդ իր սենեակում, պեչկայով, անկողինով...

Յուզում էր եւ չոր հազը խեղդում էր նրան»²¹⁵:

Այս էջ ու կէսի վրայ արուած բոլշեւիկների փառաբանումը ոչ մի արժէք չունի գրախօսի համար. նրան հետաքրքրողը բուրքերի ու բոլշեւիկների մասին արուած երկուտողանոց ռեպիկան է միայն: Այն էլ ներկայացում է որպէս «հեղինակի յերխրանք»:

Այն մասին, թէ ինչպէս կամայական կերպով գրախօսը աղաւաղում է փաստերը խօսում է եւ հետեւեալը: Մի կողմից անապաստաններից մէկի ռեպիկը ընդդէմ բոլշեւիկների նրա համար հիմք է դառնում հեղինակին մեղադրելու «յերխրանքներ»ի եւ «թխուած սիլ[լ]ոզիզմ»ի մէջ, միւս կողմից մէկ ուրիշ անապաստանի բոլշեւիկների մասին ասուած դրուատանքի խօսքերը հիմք են դառնում ասելու. «Ահա թէ հասարակական ինչպիսի տականքներ են Լենինի հետեւորդները.-- կ'եզրակացնի վէպի ընթերցողը: Պատահական չէ, որ տուեալ վէպում կոմունիզմին յարում են Երեւանի խուժաններն ու մարդասպանները»:

Է՛, եղաւ, տրամաբանութիւն կա՞յ այս ամէնի մէջ:

Գրախօսը պնդում է, թէ վէպի գլխատուր հերոսի՝ «Հերեանի պատկերացմամբ՝ Դաշնակցութիւնն ու հայ ժողովուրդը նոյնական են, համերաշխ»: Իր այդ հետեւութեան միակ փաստարկն այն է, թէ «երբ պառլամենտում նախարարը խօսում է Կարսի անկման մասին, “Հայաստանը տնքալով շարժուեց: Վշտից հարբած, դանդաղելով ման եկան լեռները»: Ամբողջ հայ ժողովուրդը

մինչև հիմա էլ այդպես է ընկալում Ղարսի անկումը, ուրեմն ի՞նչ է[,] բոլորը համերաշխ են Գաշնակցութեան հետ:

Ղարսի անկման շրջանում ռազմաճակատ մեկնող սպաներից մէկը, նուազում է Բախի երաժշտական մի հատուածը եւ դատողութիւններ անում այն մասին, թէ բոլոր բարբարոսների եւ Բախի միջեւ ոչ մի առնչութիւն չի կարող լինել, որ «այսօրուայ բոլորը գերազանցապէս հակամշակութային է»: Մէջքերելով այս ամբողջ հատուածը գրախօսը գրում է. «Ինչո՞ւ բունաւորենք մեր երիտասարդութեան ոգին... դաշնակցական քարոզով»: Եիշդ կը լինէր գրախօսը եթէ հեղինակը բերելով այդ «դաշնակցական քարոզը» ոչինչ նրան չհակադրէր, սակայն, չէ որ վէպի գլխաւոր հերոսը՝ Հէրեանը ակտիւ կերպով հակաճառում է՝ «Հէրեանը, որ սովոր էր Մերանեանին [sic] հակաճառելու (ուշադրութիւն դարձրէք «սովոր էր», այսինքն տարբեր տեսակետների վրայ կանգնած մարդիկ են), այս անգամ էլ չկարողացաւ իրեն զսպել: Մէջքը ետ գցեց բազկաքոռի վրայ եւ ասաց՝

— Եիշդը ասած, եթէ վերցնենք մեր արարանցում, նա էլ Բախի երաժշտութիւնից բան չի կարող հասկանալ...»:

Խորացնելով իր այս միտքը Հէրեանը վիճարկում է նաեւ բոլոր ժողովրդի բարբարոս լինելու հարցը առհասարակ՝ «Ժողովուրդը միշտ մնում է ժողովուրդ ինչ ազգի էլ պատկանի, յանցաւորը ղեկավարներն են...»:

Եթէ հեղինակը դրական հերոսի բերանով ակտիւ կերպով վիճարկում է միւս հերոսի վնասակար թեզը, էլ ինչու է դա դառնում «դաշնակցական քարոզ»: Հապա ինչպէս է պատկերացնում գրախօսողը այդ ժամանակաշրջանի մասին գրուած գեղարուեստական երկը, եթէ այնտեղ դաշնակցական մտածողութեան մարդիկ չպէտք է արտայայտեն իրենց տեսակետները: Կամ ինչու այն ժամանակ, երբ բոլորքերը համարեաւ Երեւան էին հասնում, վէպի հերոսները ոչ մի բացասական միտք չպէտք է արտայայտեն թշնամու մասին: Յիշեցման կարգով միայն ասեմ, որ Հայրենական պատերազմի տարիներին Խլիա Էրեմուրզի²¹⁶ նման յառաջադէմ մտածող գրողը, իր յօդուածներում կոչ էր անում սպանել բոլոր գերմանացիներին: Պատերազմը — պատերազմ է, ում կողմից եւ ում դէմ էլ նա լինի, եւ նա իր կնիքը պիտի դնի գործող մարդկանց հոգեբանութեան վրայ: Իսկ այդ իրադարձութիւնների պատկերող գեղարուեստական երկը պէտք է արտացոլի կեանքի այդ ճշմարտութիւնը: Ինչպէս կարելի է նման բաները դիտել, որպէս «դաշնակցական քարոզ»:

Գրախօսը վրդոված է, որ վէպում պատկերուած ռուս միապետականը բացասական կերպար է, այդտեղից կարծես այն տալաւորութիւնն է ուզում ստեղծել, որ առհասարակ հեղինակը թշնամօրէն է տրամադրուած դէպի ռուսները, մոռանալով որ վէպի տասնեակ էջերում բարձր դրուատանքի խօսքեր են ասուած ռուսների մասին եւ ռուս ժողովուրդը ներկայացուած է որպէս հայ ժողովրդի²¹⁷ միակ բարեկամը (տես՝ 180, 465, 466, 467, 468, 481 եւ բազմաթիւ այլ էջեր):

Տենդենցիոզ մօտեցումը այնտեղ է հասնում, որ երբ վէպի հերոսներից մէկը վրդովմունք է յայտնում այն մասին, «թէ Անտանտայի պետութիւնները

օգնում են բուրքերին», գրախօսը այդտեղից հանում է հետեւեալ արտառոց ու ամէն մի տրամաբանութեան հակասող հետեւութիւնը՝ «բայց 1918-1919 թ.թ. բուրքերին օգնել է Սովետական Ռուսաստանը եւ ոչ թէ Անտանտան: Ուրեմն այդ կշտամբանքը ոռուսների հասցէին է»:

Գրախօսը լրջօրէն է ընդունել եւ վրդոված է այն բանի համար, թէ իբր «Նապոլէոնը ծրագրել էր ազատագրել արեւելեան երկրները, որ նրա մարշալ Միլրադը դարաբաղցի հայ Միհրան Մուրադեանն է, որը ձգտում էր անկախ Հայաստան ստեղծել»: Չնկատելով, որ այդ պատմութիւնը հեղինակը որպէս կատակ է քերել, հերոսներից մէկը միայն հոգու հետ խաղալու համար է այն պատմում, որովհետեւ «գիտեր Հէրեանի բոյլ կողմը»:

Գրախօսը զարմացած է, որ հեղինակի մօտ երբեմն կենդանիները հանդէս են գալիս «որպէս մտածողներ»՝ «նրա մօտ գորտը մտածում է, շունը հանգուած է, հաւատում է, խղճահարում է» եւ այլն: Մի[?]թէ գրախօսը չգիտէ, որ դա գեղարուեստական գրականութեան մէջ շատ բնորոշում մի ձեւ է: Ջէյ Լոնդոնը²¹⁸, օրինակ, մի ամբողջ վէպ է գրել՝ «Սպիտակ ժամիքը», որի գլխատըր հերոսը մտածող եւ զգացող շունն է:

Գրախօսը բաւական շատ է խօսում հեղինակի միատիցիզմի մասին, թատ որոնք նրան վրդովում է եւ այն, որ եկեղեցում «ժամերգութիւնը պարզ, յովիչ ժողովրդական ձեւ էր առել», որ հաւատացեալները կարող են ազդուել «"սուրբ-սուրբ"-ի սրտի խորքից բխող տրտնջալի երգից»: Եւ այն, որ եկեղեցում կարող են մատաղի համար բերում ոչխարներ լինել (եկեղեցում բնորոշում սովորական մի արարողութիւն, երբ մատաղի ոչխարը քահանան պիտի օրինի) եւ որ հերոսներից մէկը Սեւանի մայրամուտը դիտելիս կարող է այսպիսի դատողութիւններ անել՝ «ինչ մեծ բեմադրող է երկինքը, - ասաց Չուարբը, - ինչ իրօրինակ բեմադրող... Արեւը ամէն օր դուրս է գալիս եւ ներս է մտնում, ինչպէս հսկայական դրամայի մի հերոս...»:

Այդ ամէնը գրախօսի բնութագրմամբ «միատիցիզմի զարշառտութիւն է», «Մի՞ թէ սովետական լըրերցողը կը մարսի կրօնական բնոյթի այդ գառանցանքը»: - գրում է նա:

Մեզ ուղիղակի զարմացնում է գրախօսի այսքան պարզունակ մտածողութիւնը:

Ի դէպ կան բաներ, որոնց մասին գրախօսը էջերով դատողութիւններ է անում, իսկ բաւական է մի երկու էջ կրճատել վէպից, առանց նրա ամբողջական կանվան [*< ֆր. canvas - ՎԱ.*] խախտելու, եւ հեղինակի այդ, այսպէս կոչում, շատ վնասակար մտքերը կարելի է հանել:

Այսպէս օրինակ երկու էջ կրճատելով ես հանում եմ եւ ոչխարների պատմութիւնը, եւ վէպում [Չ]խաղաչտի մասին արած դատողութիւնները, որի մասին գրախօսը թէպէտ շատ խտացրած գոյներով է խօսել, բայց ճիշդ է հիմնականում:

Գրախօսը սխալ է հասկացել վեպի հիմնական յղացումը՝ նախ խորհրդանիշը: Ըստ գրախօսի «Նա»-ը հայ ժողովուրդն է, որն ապրել ու գործել է պատմա-աշխարհագրական աննպատ հանգամանքներում»: Ենթադրելով, որ «Նա»-ն հայ պետականության խորհրդանիշն է, որը նախապես դաշնակցական ապիկար ձեռքերում չի հասնում Սեանի ջրերին, ուր կարող էր ազատ նաւարկել եւ մնում է լեռների վրայ մեխուած, այսինքն չի ստանում իր վերջնական ձեւաւորումը:

Վեպի ներկայ տարբերակում, միայն կոմունիստների ջանքերով, նախ հասնում է իր նպատակին՝ Սեան, այսինքն դարձնում կորցրած հայ պետականութիւնը նորից վերաստեղծում է: Այդպիսով վեպի այս վերջին խմբագրումը, մեզ համար ունի սկզբունքային կարեւոր նշանակութիւն: Տարիներ շարունակ դաշնակցական մտայնութեամբ տարուած եւ դաշնակցականների հետ սերտօրէն գործակցող սփիւռքահայ ականաւոր գրողներից մէկը, ի վերջոյ գեղարուեստական գործի մէջ ցոյց է տալիս, որ դաշնակցականները անկարող եղան վերստեղծել հայ ժողովրդի դարձնում կորցրած պետականութիւնը եւ այն ի գորտու էին կատարել միայն հայ կոմունիստները ուս ժողովրդի եղբայրական օգնութեամբ:

Այսպիսով վեպն ինքը²¹⁹ դառնում է քաղաքական դեկլարացիայի նշանակութեան փաստաթուղթ: Վեպի ներկայ հրատարակութեան առաջաբանում հեղինակը գրում է.

«Հայաստանում պահպանուած մի շարք փաստաթղթերի յոյսի ներքոյ, ես յանգեցի այն եզրակացութեան, որ Սարդարապատի ճակատամարտի հանդիսացել է ճշմարիտ համաժողովրդական պայքար բռնակալների դէմ, կազմակերպուել եւ առաջնորդուել է ոչ թէ մի կուսակցութեան խմբապետներով, այլ հայ ժողովրդի միահամուտ եւ հերոսական ջանքերով: Տեսայ նաեւ որ սխալ մեկնաբանած են մայիսեան բանուորա-գիղացիական ապստամբութեան նշանակութիւնը եւ ուրիշ մի շարք դէպքեր, որոնք ունեցած են ճակատագրական նշանակութիւն²²⁰»:

... Հայրենական Հրազդանի ավերում, որտեղ ամեն ինչ հրաշալիօրէն վերածնում է, որտեղ հայ երգը հնչում է գօրեղ եւ հմայիչ, եւ հայ ժողովուրդը իր ճիգը խառնելով եղբայրական միւս ժողովուրդների ճիգերին, ստեղծում է պատմութեան մէջ շտեմնուած մի նոր կեանք, եւ եւս մաքրաջրեցի իմ վեպի որոշ տեղերը»:

Միայն այս առաջաբանը բաւական էր, որպէսզի հնարաւոր լինէր վեպը հրատարակել նոյնիսկ առանց որեւէ խմբագրման, համապատասխան առաջաբանում մեկնաբանելով հեղինակի բոլոր տեսակի խղէալիստական բուրժուական մոլորութիւնները, ինչպէս այդ արում է ռուսական հրատարակութիւններում երբ տպագրում է բուրժուական որեւէ գրողի գործ:

Մինչդեռ այս դէպքում հեղինակն ինքը շատ բան արդէն ուղղել է վեպում, գրել է լրացուցիչ մի գլուխ ուր ցոյց է տուել հայ ժողովրդի դարաւոր երազանքի իրականացումը, հայ պետականութեան ստեղծումը կոմունիստների ձեռ-

քով: Աւելին պահանջել 78-ամեայ գրողից չի կարելի: Քաղաքական հայեացքների ներկայ էվոլյուցիան Կոստան Չարեանի կեանքի մեծագույն սխրանքն է:

Պէտք է նկատի ունենալ մի շատ կարեւոր հանգամանք եւս. աւելի մեծ փոփոխութիւններ վէպի մէջ չի կարելի մտցնել, եւ նպատակաշարժար էլ չէ, որովհետեւ ոչ ոք չի հաւատայ թէ տասնեակ տարիներ բուրժուական մտայնութիւն ունեցող ծերունի մտատրականը մի օրից մի օր կարող էր այնպէս վերափոխուել, որ մարքսիստական մտածողութեամբ վէպ գրեր:

Մեզ համար կարեւոր այս վէպում նրա երկու հիմնական դրոյքներն են՝

ա) Որ դաշնակցական տիրապետութեան տարիները փորձանք ու դժբախտութիւն էին հայ ժողովրդի համար: Այդ հիանալի կերպով ցոյց է տրուած վէպում:

բ) Որ դաշնակցականները չէին կարող եւ չկարողացան վերստեղծել հայ պետականութիւնը, որ այդ կարող էին անել եւ արեցին միայն հայ կոմունիստները, թերելով հայ ժողովրդի վերջնական փրկութիւնը: Այդ ցոյց է տրուած վէպում նաւր Սեւան հասնելու գեղեցիկ սիմվոլով:

Վէպի մնացած բոլոր թերութիւնների, ինչպէս եւ հեղինակի բուրժուական մտածողութեան շատ արատաւոր կողմերի մասին կարելի է խօսել, մեկնաբանել եւ քննադատել վէպի հրատարակութեան համար պատրաստուող յատուկ առաջաբանում:

ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ [Ստորագրութիւն]

10.III.62 թ.:

Գ.

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ. ՉԱՐԵԱՆԻ «ՆԱԽԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ» ՎԷՊԻ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԽՄԲԱԳՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

Նախքան արտադրութեան իջեցնելը անհրաժեշտ ենք համարում Կ. Չարեանի «Նախը լերան վրայ» վէպը ենթարկել լրացուցիչ խմբագրման, նկատի առնելով հետեւեալ հանգամանքները:

1. Վէպում յստակ չի ցոյց տրուած, թէ ովքեր էին պատասխանատու Հայաստանում այն տարիներին ստեղծուած ծանր կացութեան եւ կատարուող ոճրագործութեան համար: Ստացում է այն տպաւորութիւնը, թէ այդ ամէնը հետեւանք էր պատմական օրեկտիւ պայմանների կամ հեռատես ու զօրեղ դեկլարաների բացակայութեան: Անհրաժեշտ է որեւէ ձեւով ցոյց տալ, որ այդ տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը հետեւանք էր դաշնակցութեան արկածախնդրական եւ աղէտաբեր քաղաքականութեան:

2. Լրացուցիչ աշխատանք կատարել Սարդարապատի ճակատամարտի եւ Մայիսեան ապստամբութեան նկարագրութիւններին նուիրուած հատուածներում, այն աւելի խորացնելու եւ համոզիչ դարձնելու, այդ շարժումների ժողովրդային բնոյքը բնդգծելու համար:

3. Հնարատրութեան սահմաններում պետք է վերախմբագրել կամ բոլորովին հանել՝

ա) Ազգային ոգու կամ ազգային ու ցեղային բացառիկութեան ամեն մի դրսեւորում. փառք ժողովուրդների ազգային ոգու հակադրումը մեծ ժողովուրդներին, ինչպէս եւ ազգամիջեան առեւտրեան ամեն մի արտայայտութիւն (վիրատրական արտայայտութիւններ ռուսների, բուրքերի, վրացիների հասցէին եւ այլն): Յամենայն դէպս դրական հերոսները պետք չէ հանդէս գան որպէս այդ հոգեբանութեան կրողներ:

բ) Միստիկականութեան խտացրած արտայայտութիւնները (ոչխարները եկեղեցու բնի վրայ, Չրադաշտի կամ նրա դարաբաղեան ծագման մասին դատողութիւնները եւ այլն):

գ) Աւելի յստակ դրսեւորել հեղինակի կամ նրա դրական հերոսների վերաբերմունքը դէպի բոլշեւիկները (ուղղումներ մտցնել բոլոր այն տեղերում, ուր խօսուած է բոլշեւիկների եւ քեմալականների փոխարաբերութեան, կամ այն մասին թէ բոլշեւիկները ռուսական հացով էին գայրակղեցնում ժողովրդին եւ այլն):

դ) Հայ ժողովրդի պատմական անցեալի իդէալականացման արտայայտութիւնները (Սենեքերիմ քազարի կորստեան ողբը եւ այլ մնան արտայայտութիւններ):

ե) Մի փոքր ուժեղացնել հեղինակային հումորը Բագրատիոնի, Միւրատի, Նապոլեոնի մասին եղած դատողութիւններում, կամ հանել այդ հատուածներն առհասարակ:

զ) Նատաշային²²¹ դարձնել աւելի դրական կերպար:

է) Մեղմել անհատապաշտական, նիցշեական ուժեղ անհատի գաղափարախօսութեան քարոզը:

Այս խմբագրական ուղղումներն ու լրացումները կատարելուց յետոյ, վէպը կարելի է իջեցնել արտադրութիւն:

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՍԻ ԳԻՐԵԿՏՈՐ

(Մ. ԴԱԲԹԵԱՆ)

«18» Յունիսի

1962 թ.

[Ստորագրութիւն չկայ. կրկնօրինակ է.]

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Չարեան, *Նաւր Լեւրան Վրայ*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1963:

² Պօղոս Սնապեան, *Ասագախրած Նաւր*, Պէյրութ, տպ. «Ատրաս», 1964, նաեւ Եղուարդ Պօյանեան, *2 Նամակ*, տպ. «Ատրաս», Պէյրութ, 1964:

³ Կոստան Չարեան, *Նատատմար*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 641:

⁴ «Նաւ Մը Լեւրան Վրայ Կամ... Կոստան Չարեան Հայաստանի Մը», *Սփիւռք*, 24 Յունիս 1961, էջ 1:

- ⁵ «Կոստան Չարեան Հրաիրուած Հայաստան», *Չուարրնոց*, 15 Յուլիս 1961, էջ 1:
- ⁶ «Ախտորոշում», *Աշխարհ*, 9 Սեպտեմբեր 1961, էջ 7:
- ⁷ «Չտեսնուած Ու Նոր Մի Վերածնունդ», *Սովետական Հայաստան* օրաթերթ, 19 Յուլիս 1961, էջ 4. հմմտ. Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 363:
- ⁸ Կարօ Փօլատեան, *Չրոյց*, Բ. հատոր, Գահիրէ, տպ. «Յուսարեր», 1961, էջ 102. հմմտ. Չարեան, *Դէպի Արարատ*, «Սարգիս, Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 352-353:
- ⁹ «Չտեսնուած Ու Նոր», էջ 4. հմմտ. Չարեան, *Դէպի*, էջ 364:
- ¹⁰ Հմմտ. 1957ի իր օրագրային նշումը. «“Հայրենիքը” – Ամերիկային ծախուած հաստատութեան վերածուած դատարկ է, դիակալ, նախանձ եւ դոլարի ետեւից վազող: Դաշնակցութեան Պարիզի խումբը որոշած է զոտ տաճկահայ “գիծ” տանել եւ մաքառել այն ամէնի դէմ ինչ որ ռուսահայ է: “Հայրենիքի” վարիչ վանեցի Մսիթարեանը այդ քաղաքակաւորութիւնն է տանում» (Կոստան Չարեան, «Նաւատոմար», *Նորք*, 2, 1994, էջ 41. հմմտ. նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 515-516): Ի դէպ, Գուրգէն Մսիթարեանը Շապին Գարահիսար ծնած էր եւ ոչ թէ Վան:
- ¹¹ «Նամակ Մեծատաղանդ Գրագէտ Կոստան Չարեանէն», *Չուարրնոց*, 20 Նոյեմբեր 1961, էջ 1, նաեւ Աւետիս Ալիքսանեան, «Հանդիպում Կոստան Չարեանի Հետ Երեւանի Սէջ», *Աշխարհ*, 8 Սեպտեմբեր 1962. հմմտ. Չարեան, *Դէպի Արարատ*, էջ 366:
- ¹² Հմմտ. Վարդան Մատթոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, խմբագիր Պօղոս Սնապեան, Անրիլիաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1998, էջ 428-433, նաեւ, նոյն «Կոստան Չարեանի Վերջին Ներգաղթը», *Յառաջ - Միայն եւ Արմատ*, Մայիս 2001, էջ 2-4:
- ¹³ Չարեան, *Նաւատոմար*, էջ 24:
- ¹⁴ Չեռագիր մակագրութիւն՝ անուանաբերին վրայ:
- ¹⁵ Նոյնը վկայած է Ա. Ծառուկեանը, թէ սխալմամբ կարծելով, որ Չարեան արդէն Երեւան հաստատուած էր իր երկրորդ կնոջ եւ զակին հետ (Ա. Ծառուկեան, «Անցորդը եւ Իր Ծամբաները», *Յառաջ*, 4 Նոյեմբեր 1983, էջ 2. հմմտ. նոյն, *Մեծերը եւ... Միսնները*, Պէյրութ, տպ. «Արաիրէս», 1992, էջ 292-296):
- ¹⁶ Թորոս Թորանեան, *Գիրք Որդիական*, Պէյրութ, տպ. «Սեան», 1981, էջ 145:
- ¹⁷ Կոստան Չարեան, «Նաւատոմար», *Հայրենիք*, 14 Փետրուար 1992, էջ 7. հմմտ. նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 565:
- ¹⁸ Դաւիթ Գապարեան, «Կոստան Չարեանի “Նաւը Լեւան Վրայ” Վէպը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 10 Փետրուար 1995, էջ 6. հմմտ. նոյն, *Հայ Գրականութիւն*, Երեւան, «Չանգակ-97» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 108-109:
- ¹⁹ Ծառուկեան, «Անցորդը», էջ 2. հմմտ. նոյն, *Մեծերը*, էջ 296:
- ²⁰ Կոստան Չարեան, *Նաւը Լեւան Վրայ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, էջ XIX:
- ²¹ Բարկէն Չուգասպեան, «Հանդիպումներ Հրաչեայ Աճառեանի Հետ (Մահուան Քառասնամեակի Առթիւ)», *Նորք*, 2, 1994, էջ 99, 97, նաեւ Մատթոսեան, *Կոստան Չարեանի*, էջ 436-437:
- ²² Հեղինակի այս համոզումին հետ հաշտ է այն իրողութիւնը, որ Արմէն Չարեանի ջանքերով, Աշոտ Սահրաղեանի ռուսերէն բարգձմանութիւնէն (երկիցս տպուած Մոսկուայի մէջ, 1969ին եւ 1974ին) դուրս մնացած է 1963ի հրատարակչութեան «վերջին մասը» (տես Կոստան Չարեան, *Նաւը Լեւան Վրայ* [ռուսերէն], Մոսկուա, 1969, էջ 414):

- ²³ Կոստան Չարեան, «Նաատոմար», էջ 8, հմմտ.՝ նոյն, *Նաատոմար*, էջ 567: 1959ԷԸ ժանրօրէն երանդ երկրորդ կինը՝ Ֆրենսիս Պրորս, որ իրենց զակին Յովանի խնամքին մնացած էր, մահացած է Հոլանտայի մէջ 1964ին (Արմէն Չարեան, քանաւոր հաղորդում, Երեւան, Հոկտեմբեր 1992): Կնոջ մահը բուազրուած է 1963 (Արմենոսիի Գեոնեան, «Յիշատակներ Հայաստանէն», *Յատաջ*, 2 Մարտ 1990, էջ 2):
- ²⁴ Չարեան, *Նաատոմար*, էջ 24:
- ²⁵ Վարազ Առաքելեան, «Կոստան Չարեանի Հայրենադարձութիւնը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 8 Նոյեմբեր 1994, էջ 6: Հաւանաբար Գասպարեան նկատի ունեցած է այս պատումը, երբ յիշած է Հ. Գրիգորեանի եւ Թոփուզեանի անունները որպէս մասնակիցներ՝ «բստ ժամանակակիցների վկայութեան» (Գասպարեան, *Հայ Գրականութիւն*, էջ 107): Յովհաննէս (Օննիկ) Թոփուզեան երբեմնի անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Մանուկ Ազանեանի մահէն ետք Պէյրութի *Ազդարար* շաբաթաթերթի խմբագիր եղած է, իսկ 1950-53ին՝ արտօնատէր-խմբագիր: Թերթին հրատարակութեան իրատեսքը վաճառելով ներգաղթած է Հայաստան, ուր աշխատած է Գիտութիւններու Ակադեմիային մէջ: Հրատարակած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ համայնքներուն նուիրուած զոյգ մենագրութիւններ (1968 եւ 1986):
- ²⁶ Չարեան, «Նաատոմար», էջ 8, հմմտ.՝ նոյն, *Նաատոմար*, էջ 567: Անունը բազմակետերով հրատարակուած էր սկզբնապէս, իսկ վերականգնուած է երկրորդ հրատարակութեան մէջ: Մենք արդէն զայն վերականգնած էինք մէջբերումի ատեն (Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի*, էջ 439):
- ²⁷ Սմբատ Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, Երեւան, «Հրագրան» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 92 (ընդգծումը մերն է):
- ²⁸ Հայկ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 151:
- ²⁹ Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, էջ 94:
- ³⁰ «Քանիցս» խօսքը սխալ է: Աւար մինչ այդ միայն տպուած էր մէկ անգամ:
- ³¹ Ըստ Նոսարդ Գրիգորեանի եւ Սիրանոյշ Դիոյեանի քանաւոր ենթադրութեան (Երեւան, Յուլիս 2004):
- ³² Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, էջ 96:
- ³³ Չարեան, *Ղայի Արարատ*, էջ 366:
- ³⁴ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 164: Բոլորովին մտացածին է 1960 բուականը, զոր Չարեանի մասին իր սխալաշատ յօդուածին մէջ վերջերս արձանագրած է Արա Գրիգորեանը (Ara Krikorian, *Dictionnaire De La Cause Arménienne*, Paris, Edipol, 2002, p. 253):
- ³⁵ *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան*, Երեւան, 1995, էջ 162, հմմտ.՝ Չարեան, *Նառ*, էջ VI):
- ³⁶ Մուշեղ Իշխան, *Իմ Ուսուցիչներս*, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Արեան» տպ. 1984, էջ 194:
- ³⁷ Չարեան Մեղրոնեան, «Նառը Լեւան Ստորոտին», *Շիրակ*, Ապրիլ 1964, էջ 446:
- ³⁸ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Նորագոյն Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ, ֆոնտ 362, ցուցակ 13, գործ 26 (տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացած ենք հայրենի քանասէր Արծուի Բախչինեանէն): Այս փաստաթուղթին յայտնաբերումէն առաջ, հետեւելով ժամանակակից աղբիւրներուն, որդեգրած էինք 1962 բուագրումը (Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի*, էջ 433): Ծիշղ տարեթիւը տես Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, Խ. Ա. Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 323:

- ³⁹ Կոստան Չարեան, *Երկեր*, Երևան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչություն, 1985, էջ 96:
- ⁴⁰ Շահան Շահնուր, *Կրակը Կողքիս*, Փարիզ, մատենաշար «Յառաջ», 1973, էջ 96. տես նաև՝ նույն, «Նալը Լեւան Վրայ» Վեպին Երեւանեան Տպագրութիւնը, *Սփիւռք*, 22 Օգոստոս 1964, էջ 7:
- ⁴¹ Միրայէ Թարիզեանին ուղղուած նամակի մը ձեռագիր հատուածէն («Գուրգէն Մահարի Յետադարձ», *Բազին*, 3, 2003, էջ 139):
- ⁴² Սնապեան, *Ասագախարած*, էջ 6:
- ⁴³ Պօյաճեան, *2 Նամակ*, էջ 20:
- ⁴⁴ Չարեան, «Նաատոմար», էջ 8. հմմտ. նույն, *Նաատոմար*, էջ 567: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ինչպէս եւ երկրորդ հրատարակութեան կասկածելի ընթացքը, ընդունելի չէ վերջերս կատարուած այն պնդումը, թէ «իրատուք չունենք հաշուի չառնելու հեղինակին սրբագրումները» (Ժենիա Բալսնբարեան, «Պատմութեան Գեղարուեստական Արձագանգը», *Պայքար*, Մայիս-Յունիս 1996, էջ 62), որ նկատի ունի երկրորդ տպագրութիւնը որպէս վերջնական:
- ⁴⁵ Կ. Չարեան, *Երկեր*, Անրիկիաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1975, էջ 6:
- ⁴⁶ Հմմտ. Վարդան Մատթոսեան, *Անվերջ Վերադարձ. Հայաստանի Ճանապարհները (1989-2004)*, Երևան, «Չանգակ-97» Հրատարակչություն, 2005, էջ 120-121:
- ⁴⁷ Շահան Նարայի, *Ալեքսանդրասպոյի Դաշնակիրը*, Պոստըն, 1943:
- ⁴⁸ Պոստըն, էջ 538. Երևան, էջ 532 (յետայսու՝ «Երեւան»):
- ⁴⁹ Պոստըն, էջ 69. Երևան չիք (հմմտ. էջ 78):
- ⁵⁰ Էջերու բոլոր յիշատակումները կ'ակնարկեն *Նալը Լեւան Վրայի* երեւանեան առաջին խմբագրութեան մեքենագիր օրինակին: Ոչխարներու անմեղութեան ակնարկութիւնը ջնջուած է երեւանեան հրատարակութենէն (էջ 79):
- ⁵¹ Պոստըն, էջ 69-70. Երևան չիք (հմմտ. էջ 78):
- ⁵² Պոստըն, էջ 70. Երևան, էջ 79:
- ⁵³ Պոստըն, էջ 490-491. Երևան, էջ 491 («ոչ սրտի մի արկածախնդրութիւն է» խօսքը ջնջուած է):
- ⁵⁴ Կ'ակնարկէ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունիի (1868-1938) Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անեկիք Չունի Այլեւս (Վիեննա, 1923) գրքոյնին:
- ⁵⁵ Պոստըն, էջ 442. Երևան, էջ 460, ուր միայն գրուած է «Հայաստան երկիրը պէտք է վերածննտի եւ վերստեղծուի»:
- ⁵⁶ Պոստըն, էջ 442-443. Երևան, էջ 460, ուր ջնջուած են «երկրի մաքրագործումը օտար քաղնութիւններէն» եւ «Զրադաշտի վերադարձը» խօսքերը:
- ⁵⁷ Պոստըն, էջ 441-443. Երևան չիք (հմմտ. էջ 460):
- ⁵⁸ Պոստըն, էջ 443-444. Երևան, էջ 461, ուր այս հատուածը, որ արդէն կրճատուած էր, նոր փոփոխութիւններու եւ յանելալ կրճատումներու ենթարկուած է:
- ⁵⁹ Պոստըն, էջ 48. Երևան, էջ 55-56:
- ⁶⁰ Պոստըն, էջ 148. Երևան չիք (հմմտ. էջ 164):
- ⁶¹ Sic: Պէտք է ըլլայ «նրա ծագման»:
- ⁶² Պոստըն, էջ 151-152. Երևան, էջ 168-169 (կրճատումներով ու յանելումներով): Այս մէջբերումը նույնական է Պոստընի հրատարակութեան հետ, բացառելով «ցեղի բուն իսկութիւնը» խօսքը, որ դարձած է «բուն ժողովրդի իսկութիւնը»:
- ⁶³ Ճանապարհարա Վիբօ (1688-1744), իտալացի փիլիսոփայ:

- 64 Պոստրն, էջ 84. Երևան, էջ 95:
- 65 Պոստրն, էջ 87. Երևան, էջ 99:
- 66 Ֆրիտրիխ Նիցշե (1844-1900), գերմանացի փիլիսոփայ, որուն ուսմունքը կարևոր ազդեցութիւն ունեցած է Չարեանի վրայ:
- 67 Պոստրն, էջ 159. Երևան չիք (հմմտ. էջ 177):
- 68 Պոստրն, էջ 161-162. Երևան, էջ 179-180 (կրճատումներով):
- 69 Պոստրն, էջ 213-214. Երևան, էջ 231-232 (կրճատումներով):
- 70 Պոստրն, էջ 228. Երևան չիք (հմմտ. էջ 244):
- 71 Պոստրն, էջ 393. Երևան, էջ 414 (փոխառած):
- 72 Պոստրն, էջ 392. Երևան, էջ 414:
- 73 Պոստրն, էջ 399. Երևան չիք (հմմտ. էջ 420):
- 74 Պոստրն, էջ 518. Երևան չիք (հմմտ. էջ 518): Այս մէջբերումը որոշ փոփոխութիւններ ունի արդէն:
- 75 Պոստրն, էջ 513-514. Երևան, էջ 510:
- 76 Պոստրն, էջ 155. Երևան, էջ 173 (փոփոխութիւններով):
- 77 Պոստրն, էջ 156. Երևան չիք (հմմտ. էջ 174-175):
- 78 Պոստրն, էջ 32-33. Երևան, էջ 27 (կրճատումներով):
- 79 Պոստրն, էջ 59. Երևան չիք (հմմտ. էջ 68):
- 80 Պոստրն, էջ 175. Երևան չիք (հմմտ. էջ 196):
- 81 Պոստրն, էջ 339-340. Երևան, էջ 360-361 (յաւելեալ կրճատումներով եւ փոփոխութիւններով):
- 82 Պոստրն, էջ 344. Երևան, էջ 365:
- 83 Պոստրն, էջ 348. Երևան չիք (հմմտ. էջ 368):
- 84 Պոստրն չիք. Երևան չիք:
- 85 Պոստրն, էջ 467. Երևան չիք (հմմտ. էջ 472):
- 86 Պոստրն, էջ 165. Երևան չիք (հմմտ. էջ 185):
- 87 Պոստրն, էջ 167. Երևան, էջ 186 (կրճատում):
- 88 Պոստրն, էջ 167-168. Երևան, էջ 186-187 (կրճատումներով):
- 89 Պոստրն, էջ 290-291. Երևան, էջ 308-309 (կրճատումով):
- 90 Կ'ակնարկէ Յակոբ Պարոնեանի *Հոստոյ Չեռատետրը* երգիծական գործին (1880):
- 91 Պոստրն, էջ 325. Երևան, էջ 344-345 (յաւելեալ կրճատումներով):
- 92 Պոստրն, էջ 80-81. Երևան, էջ 90-91 (ոճական մանր փոփոխութիւններ):
- 93 Պոստրն, էջ 92. Երևան, էջ 104-105 (փոփոխութեամբ):
- 94 Պոստրն, էջ 92. Երևան չիք (հմմտ. էջ 105):
- 95 Պոստրն, էջ 119-120. Երևան չիք (հմմտ. էջ 134):
- 96 Պոստրն, էջ 237. Երևան, էջ 253 (փոփոխութիւններով):
- 97 Պոստրն, էջ 311. Երևան, էջ 330:
- 98 Պոստրն, էջ 372. Երևան, էջ 392 (փոփոխութիւններով):
- 99 Պոստրն, էջ 377. Երևան, էջ 398:
- 100 Պոստրն, էջ 439. Երևան, էջ 458:
- 101 Պոստրն, էջ 478-479. Երևան, էջ 478 (փոփոխութիւններով եւ կրճատումով):
- 102 Պոստրն, էջ 487. Երևան, էջ 487 (կրճատում):
- 103 Պոստրն, էջ 490. Երևան, էջ 490 (կրճատում):
- 104 Պոստրն, էջ 165. Երևան, էջ 184 (կրճատումով):
- 105 Պոստրն, էջ 333. Երևան չիք (հմմտ. էջ 354):
- 106 Շորճ Պերրի (1685-1753), անգլիացի եպիսկոպոս ու փիլիսոփայ:

- 107 Այս տողը խտացրած է պոստրենեան հրատարակութենէն (էջ 440-441): Առաջին խնդրագրութեան մեր ձեռքի տակ եղած էջերուն մէջ (էջ 518) այդ տողը չկայ (բացակայ է արդէն «նօթիստնեան» բառը), իսկ Բ. հրատարակութեան մէջ արդէն պարբերութիւնը երկրորդ փոփոխութեան ենթարկուած է:
- 108 Պոստրն, էջ 118. Երեւան, էջ 132:
- 109 Պոստրն, էջ 481-482. Երեւան, էջ 480-481 (կրճատումներով ու փոփոխութիւններով):
- 110 Պոստրն, էջ 45. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 53):
- 111 Պոստրն, էջ 413. Երեւան, էջ 432 (կրճատումով):
- 112 Պոստրն, էջ 41. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 48):
- 113 Պոստրն, էջ 171. Երեւան, էջ 191:
- 114 Վէպին մէջ յիշուած է լոկ «Կարա» անունով:
- 115 Պոստրն, էջ 206. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 223):
- 116 Իմա՝ «ձաղկում են» (Պոստրն, էջ 395. Երեւան, էջ 416):
- 117 Պոստրն, էջ 465. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 470):
- 118 Պոստրն, էջ 500-502. Երեւան, էջ 497-500 (փոփոխութիւններով):
- 119 Պոստրն, էջ 504. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 502):
- 120 Պոստրն, էջ 507. Երեւան, էջ 505:
- 121 Պոստրն, էջ 58-59. Երեւան, էջ 67 (փոփոխութիւններով):
- 122 Պոստրն, էջ 35. Երեւան, էջ 31:
- 123 Պոստրն, էջ 244. Երեւան, էջ 260:
- 124 Պոստրն, էջ 205. Երեւան, էջ 222 (փոփոխութեամբ):
- 125 Պոստրն, էջ 178. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 197):
- 126 Պոստրն, էջ 103. Երեւան, էջ 116 (կրճատումով):
- 127 Պոստրն, էջ 104. Երեւան, էջ 116 (փոփոխութեամբ):
- 128 Պոստրն, էջ 104. Երեւան, էջ 117 (փոփոխութիւններով):
- 129 Պոստրն, էջ 30. Երեւան, էջ 26 (փոփոխութեամբ):
- 130 Պոստրն, էջ 31. Երեւան չիք (հմմտ. էջ 27):
- 131 Պոստրն, էջ 32. Երեւան, էջ 28:
- 132 Պոստրն, էջ 33. Երեւան, էջ 29 (փոփոխութեամբ):
- 133 Պոստրն, էջ 34. Երեւան, էջ 30 (կրճատումով):
- 134 Պոստրն, էջ 34. Երեւան, էջ 30:
- 135 Պոստրն, էջ 34. Երեւան, էջ 30:
- 136 Պոստրն, էջ 35. Երեւան, էջ 31 (փոփոխութեամբ):
- 137 Պոստրն, էջ 37. Երեւան, էջ 33:
- 138 Պոստրն, էջ 37. Երեւան, էջ 33:
- 139 Պոստրն, էջ 451-452. Երեւան, էջ 37 (փոփոխութիւններով):
- 140 Պոստրն, էջ 452. Երեւան, էջ 37:
- 141 Պոստրն, էջ 39. Երեւան, էջ 46:
- 142 Պոստրն, էջ 40. Երեւան, էջ 47:
- 143 Պոստրն, էջ 40. Երեւան, էջ 47 (կրճատումով):
- 144 Պոստրն, էջ 41. Երեւան, էջ 49 (կրճատումով):
- 145 Պոստրն, էջ 42. Երեւան, էջ 49 (փոփոխութիւններով):
- 146 Պոստրն, էջ 43. Երեւան, էջ 50 (փոփոխութիւններով):
- 147 Պոստրն, էջ 57. Երեւան, էջ 65 (փոփոխութեամբ):
- 148 Պոստրն, էջ 57. Երեւան, էջ 65 (կրճատումով):
- 149 Պոստրն, էջ 57. Երեւան, էջ 65:

- 150 Պոստըն, էջ 58-59. Երևան, էջ 67 (փոփոխություններով):
- 151 Պոստըն, էջ 72. Երևան, էջ 81 (փոփոխություններով):
- 152 Պոստըն, էջ 76. Երևան, էջ 86 (փոփոխություններով):
- 153 Պոստըն, էջ 93. Երևան չիք (հմմտ. էջ 106):
- 154 Պոստըն, էջ 101. Երևան, էջ 113:
- 155 Պոստըն, էջ 101. Երևան, էջ 113:
- 156 Պոստըն, էջ 101. Երևան չիք (հմմտ. էջ 114):
- 157 Պոստըն, էջ 102. Երևան, էջ 115:
- 158 Պոստըն, էջ 122. Երևան, էջ 137 (փոփոխություններով):
- 159 Պոստըն, էջ 131. Երևան, էջ 147 (փոփոխություններով):
- 160 Պոստըն, էջ 131. Երևան չիք (հմմտ. էջ 147):
- 161 Պոստըն, էջ 145. Երևան, էջ 161 (փոփոխություններով):
- 162 «դոզանջում է» (Պոստըն, էջ 181. Երևան չիք. հմմտ. էջ 199):
- 163 Պոստըն, էջ 199. Երևան, էջ 217 (փոփոխություններով):
- 164 Պոստըն, էջ 217. Երևան, էջ 235 (փոփոխություններով):
- 165 Պոստըն, էջ 243. Երևան, էջ 259 (փոփոխություններով):
- 166 Պոստըն, էջ 250. Երևան, էջ 267 (փոփոխություններով):
- 167 Պոստըն, էջ 255. Երևան, էջ 272 (փոփոխություններով):
- 168 Պոստըն, էջ 258. Երևան, էջ 274:
- 169 Պոստըն, էջ 266. Երևան, էջ 281 (փոփոխություններով):
- 170 Պոստըն, էջ 285. Երևան, էջ 302 (փոփոխություններով):
- 171 Պոստըն, էջ 312. Երևան, էջ 331 (փոփոխություններով):
- 172 Պոստըն, էջ 335. Երևան, էջ 355 (փոփոխություններով):
- 173 Պոստըն, էջ 357. Երևան, էջ 376-377 (փոփոխություններով):
- 174 Պոստըն, էջ 370. Երևան, էջ 390 (կրճատում):
- 175 Պոստըն, էջ 395. Երևան, էջ 416 (փոփոխություններով):
- 176 Պոստըն, էջ 396. Երևան չիք (հմմտ. էջ 417):
- 177 Պոստըն, էջ 405. Երևան, էջ 425:
- 178 Պոստըն, էջ 408. Երևան, էջ 428 (փոփոխություններով):
- 179 Իան Բունին (1870-1953), որս վտարանդի գրող, 1933ի Նոպելյան մրցանակակիր:
- 180 Ալեքսանդր Բյուկ (1880-1921), որս բանաստեղծ:
- 181 Իմանուելենտի Անենակի (1856-1909), որս գրող եւ բանասեր:
- 182 Օսիպ Մանդելշտամ (1891-1938), որս բանաստեղծ, ստալինեան հալածանքներու զոհ: 1933ին հրատարակած է *Ծանապարհորդութիւն Հայաստանում* ողնգրութիւնը, իսկ 1931ին՝ *Հայաստան* բանաստեղծութիւններու շարքը:
- 183 Նիկոլայ Գումիլով (1886-1921), որս բանաստեղծ:
- 184 Մարինա Յուելտաեա (1892-1941), որս բանաստեղծուհի:
- 185 Առաջին մէջբերումը կու գայ Սնապեանի *Անդրչորիմեան Չայներ* հատորէն (Պէյրոս, 1960): Երկրորդ մէջբերումին աղբիւրը չենք կրցած ճշդել:
- 186 Խորհրդային ժամանակաշրջանին Լեւոն Շանթէն երկու հատոր հրատարակուած է՝ *Ընտիր Երկեր* (1968) եւ *Երկեր* (1989), սակայն ան մնացած է արգիլուած հեղինակ եւ անոր բառերախաղերը չեն բեմադրուած:
- 187 Խորհրդային ժամանակաշրջանին Համաստեղէն մէկ հատոր հրատարակուած է՝ *Հայաստանի Լեռներու Սրնգահարը* (1989):
- 188 Ա. Ահարոնեանէն ոչինչ լոյս տեսած է Խորհրդային ժամանակաշրջանին:
- 189 Պոստըն, էջ 40-41. Երևան, էջ 48 (լեզուական մանր փոփոխություններով):

- ¹⁹⁰ Պոստրն, էջ 102-103. Երևան, էջ 115-116:
- ¹⁹¹ Պոստրն, էջ 109. Երևան, էջ 122:
- ¹⁹² Պոստրն, էջ 109. Երևան, էջ 122:
- ¹⁹³ Պոստրն, էջ 155. Երևան, էջ 174:
- ¹⁹⁴ Պոստրն, էջ 253. Երևան, էջ 270-271 (կրճատում):
- ¹⁹⁵ Պոստրն չիք (հմմտ. էջ 536). Երևան, էջ 530:
- ¹⁹⁶ Պոստրն, էջ 195. Երևան, էջ 213
- ¹⁹⁷ Պոստրն, էջ 195. Երևան, էջ 213 (փոփոխություններով):
- ¹⁹⁸ Պոստրն, էջ 196. Երևան, էջ 214-215 (փոփոխություններով):
- ¹⁹⁹ Թուականը սխալ է. գիրքը տպուած է 1959ին (տե՛ս նաեւ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 570):
- ²⁰⁰ Վիլեան Սարոյեան, *Մարդկային Կատակերգություն*, քարգմ. Գրիգոր Զէչիշեանի, Երևան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 10:
- ²⁰¹ «ժամանակաշրջաններից» (Երևան, էջ 3):
- ²⁰² Պոստրն, էջ 485. Երևան, էջ 485:
- ²⁰³ Պոստրն, էջ 487. Երևան, էջ 487:
- ²⁰⁴ Պոստրն, էջ 152. Երևան, էջ 169 (յարկումներով եւ փոփոխություններով):
- ²⁰⁵ Պոստրն, էջ 88-89. Երևան, էջ 101 (փոփոխություններով):
- ²⁰⁶ Պոստրն, էջ 158. Երևան, էջ 177 (կրճատումով):
- ²⁰⁷ Պոստրն, էջ 154. Երևան, էջ 172 (փոփոխությամբ):
- ²⁰⁸ Պոստրն, էջ 156. Երևան չիք (հմմտ. էջ 174-175):
- ²⁰⁹ Պոստրն, էջ 392-394. Երևան, էջ 414-415 (փոփոխություններով եւ կրճատումով):
- ²¹⁰ Պոստրն, էջ 208-209. Երևան, էջ 226 (փոփոխություններով եւ կրճատումով):
- ²¹¹ Պոստրն, էջ 425-426. Երևան, էջ 445 (փոփոխություններով):
- ²¹² Պոստրն, էջ 513-514. Երևան, էջ 510:
- ²¹³ Պոստրն, էջ 514-515. Երևան, էջ 511-512 (կրճատումներով):
- ²¹⁴ Պոստրն, էջ 515. Երևան, էջ 512 (ոճական փոփոխություններով):
- ²¹⁵ Պոստրն, էջ 517-519. Երևան, էջ 513-515 (կրճատումներով):
- ²¹⁶ Իլիա Էրենբուրգ (1891-1967), ռուս գրող եւ հրապարակագիր:
- ²¹⁷ Բնագրին մէջ՝ «... հայ ժողովրդի միակ քարեկամը...»:
- ²¹⁸ Եւր Լոնտոն (1876-1916), ամերիկացի արձակագիր:
- ²¹⁹ Բնագրին մէջ՝ «խնքնը»:
- ²²⁰ Նախադասությունը Բ. տպագրության մէջ հետեւեալ ձեւը ունի. «Տեսայ նաեւ որ սխալ եմ մեկնաբանել Մայիսեան քանոտրա-գիղացիական ապստամբութեան նշանակությունը եւ ուրիշ մի շարք դէպքեր, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունեցած հայ ժողովրդի կեանքում» (Երևան, էջ 3):
- ²²¹ Իմա՝ «Իւշենկային»:

MATERIALS ABOUT THE YEREVAN EDITION OF
KOSTAN ZARIAN'S NOVEL,
THE SHIP ON THE MOUNTAIN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Kostan (also Gostan, Constant) Zarian (1885-1969), one of the main names in Armenian literature of the twentieth century, published his novel *The Ship On The Mountain*, often regarded as his magnum opus, in 1942 in Boston. The novel portrayed the years of the first Republic of Armenia (1918-1920) in a way relatively sympathetic to the short-lived independent state. In 1963, after Zarian's definitive return to Soviet Armenia, a second edition of the novel was issued in Yerevan in a heavily bowdlerized form. This second edition triggered violent polemics among the intelligentsia in the Diaspora, polemics, which, indeed, reverberated in Armenia, as they dealt with matters of intellectual freedom and criticism of Soviet literary policies. It remains an enigma to this day to what extent the second edition was the result of Zarian's free will and how Soviet censorship had an impact on the book.

The author discusses these issues with an extensive use of contemporary sources and publishes for the first time a cache of documents related to the second edition and discovered in the personal files of the poet Vahan Grigorian (1905-1989), who at the time was the chief of the department of Literature in the Armenian State Publishing House (Haypethrat). Although these papers do not solve the question by themselves, they are helpful for understanding and documenting the changes undergone by the text, as well as for throwing some light on the role of different dramatis personae in this issue.